

Юрій Сорока Хотин

Книга перша

Біля Савур-могили

— Де ви, бісові діти, швендяєте? — невідомо до кого вилаявся Микита, знімаючи з голеної голови високу видрову шапку. По обличчю рясно текли струмочки поту.

Він притримав коня і почав роздивлятися навколо, прикриваючись долонею від променів сонця, яке вже видряпалося досить високо і пекло нещадно.

Скільки бачило око тяглися височенні трави, смарагдовим килимом вкриваючи рівні, як стіл, степові простори. Подекуди над ними темніли трикутники могил. Кілька хвилин Микита вдивлявся у далечінь, потім торкнув коня острогами. Тварина слухняно зрушила з місця. Микита витер спітніле чоло рукавом сорочки і знову настроїв на голову шапку.

Це був міцний чолов'яга, на вигляд років сорока. У довгих смоляних вусах, що, мов дві гадюки, звисали під його великим прямим носом, уже заблищала сріблом перша сивина, а чоло між

чорних брів розділила глибока зморшка. Проникливі глибоко посаджені карі очі, що в них читався живий розум, гармонійно поєднувалися з іншими рисами обличчя. Великий білий шрам проліг навскоси через лівий бік лоба й ледь-ледь зачепив повіку, не даючи одному окові повністю розкриватися. Від цього око здавалося трохи меншим, але зовсім не псувало приємного враження від обличчя. Кремезні плечі ледь втискалися у білу вишивану сорочку, і взагалі у міцній постаті легко можна було впізнати величного володаря степів у пониззі Дніпра — запорожця.

Над головою в запорожця височів довгий спис із майстерно прикрашеним косими лініями ратищем. Тупим кінцем ратище торкалося халяви гостроногого сап'яногого чобота. Тонкий шкіряний ремінчик, що був приторочений до кульбаки¹, притримував ратище знизу.

Сама кульбака блищала під сонцем лакованою шкірою, відливала кривавими тонами оксамиту, золотом та сріблом галунів. Причеплені з боків потебеньки², щільно вкриті майстерним тисненням,

¹ Кульбака — сідло.

² Потебеньки — шкіряні поли, що їх чіпляли з боків кульбаки.

укупі з начищеними до блиску застібками, кільцями й пряжками додавали кульбаці надзвичайно пишного вигляду. Попереду, раз по раз торкаючись лискучих кінських боків, коливалися дві чималенькі шкіряні кобури. З них стирчали руків'я дорогих турецьких пістолів. Ще два пістолі зручно розташувались у кобурах, нашитих до синіх шаровар. А що то були за шаровари! Що за молодецька відвага, буйна лихість у вигляді тих широких, як море, складок! Хвилею п'янкої гулянки тріпотіли вони під час ураганного чвалу та не менш шаленого танцю. Щедрі та широкі, як козацька душа... А шабля при боці? А довгий мушкет? Го-го-го! Де ті благословенні часи? Невже все минулося? Минулися ті дикі степові вітри, те спекотне літо, спекотне, мов неймовірних розмірів пожежа, літо тисяча шістсот двадцять першого року...

Десь за тисячами миль далеких морів іспанські конкістадори вже закінчували грабунок індіанських святинь. На березі блакитного Босфору величний Софійський собор уже перетворився на мечеть Айя-Соф'я. Підняв символ ісламу, виконав волю Махмета II, який тепер теж став лише минулим, обріс струнками вежами мінаретів. А десь на півночі пройшли сміхотливі козаки Єрмака, піднесли у подарунок цареві-батюшці крижані

простори Сибіру. І цар той став минулим. Відшуміло «смутое время» над лісами Московщини. Кипіли інтриги в королівських палацах Франції, Англії, Іспанії та Польщі, а войовничий Ватикан указував перстом на схід і ніс, ніс святу віру. Інколи словом, подекуди й закривавленою рукою інквізитора.

Гомоніли десь бурхливі події, гриміли війни. Будувалися величні споруди, що їм судилось у майбутньому стати пам'ятками архітектури. У бурхливі широти океанів спрямовували свої вітрильники безстрашні мореплавці. Кидали рідні порти у пошуках нових незнаних земель. Західний світ робив останні сміливі кроки епохою Ренесансу...

А степи жили окремим життям. Тут, на прикордонних землях Речі Посполитої, плин часу мав свою, відмінну від інших місць, швидкість. Це були оспівані народними піснями степи запорізької вольниці. О, славні ті часи! Гарячий вітер, що носив хвилі у високих травах! Здіймалися до самого неба прадавні могили, ховалися серед довгих глибоких байраків козацькі зимівники. Сотні великих і маленьких річок несли свої води до Дніпра, а він, величний, ревів, стогнав своїми порогами. Молів на сатанинських млинах Дід-порога, гуркотів меншими Кодаком, Сурою, Звонцем і Лоханню. Гнав хвилі через перекати,

поспішаючи злитися з недалеким уже Чорним морем. А хто би порівняв ті багаті рибою води з тим, що маємо тепер?! Не знайдеш ти такого... Коропи, чичуги, пістряги, срібні карасі. А осетри? Осетри, як колоди! А що вже звірини у лісах та плавнях... Вовки, лисиці, борсуки, дикі кози, чокалки. У нескінченних плавнях Великого Лугу — козацького батька — водилися дикі свині, бобри, сайгаки. Здіймалися на крило над очеретами тисячі качок, лебедів, дрохв, хохітви, диких гусей, голубів, лелек, журавлів, тетерок, куріпок. Били копитом на могилах, роздивляючись навкруги, жеребці-тарпани. У високих травах ховалися велетенські гадюки — полози, що їх народний поговір нагородив силою, здатною подолати озброєного вершника разом із конем, здавлюючи нещасних залізною хваткою страшних кілець. Запоріжжя, слава минулого...

Цю ідилію дикої природи порушували лише швидкі татарські чамбули, що скаженою хвилею пролітали крізь запорізькі степи, і линули, минаючи Дике Поле, далі, через Україну, на Польщу. Кривавими віхами позначали свій шлях. А там, уволу попаливши й пограбувавши, поверталися. Йшли, переобтяжені живим товаром-ясиром та нехитрим селянським скарбом...

Нарешті спека взяла своє, і, наблизившись до Савур-могили, Микита зняв шапку з голеної голови. Укотре витер спітніле чоло. У люльці догоріли рештки тютюну. Микита неспішно витяг її з рота, вибив до халяви і стромив за очкур.

— Дідько б його взяв, те кляте сонце, — мовив сам до себе. — Бусурман би випікало! Отакої! Савур-могила... там он балка. І де ті шибеники?..

Микита помовчав хвилину, потім замотав за вухо неслухняний оселедець і звернувся вже до коня:

— Ну що, Гайдуче, притомився?

Кінь тихо заіржав і, скосивши голову вбік, подивився одним оком на вершника. Здавалося, розумна тварина відчувала, що звертаються саме до неї. Микита погладив товариша по шиї.

— Зараз, знайдемо, знайдемо. Там і паша, і вода...

Раптом він замовк, почувши неподалік шелест трави.

За якусь мить з обличчя запорожця зник той похмурий, навіть сонливий вираз, що ось уже багато годин осявав його, мов печатка. З тоненьким дзижчанням вилетіла з піхов шабля, а рука натягнула повід. Він, мов звір, зачаївся у траві, прихиливши чубату голову до кінської гриви. Кілька хвилин напружено прислухався.

Неподалік чувся брязкіт зброї, бренькання кобзи і неголосний спів. Нарешті! Микита випрямився у кульбаці й послав шаблю назад у піхви. Легенько стиснувши ногами коня, поїхав через зарості тирси у напрямку, звідки долинав спів. Голос ставав усе гучнішим, і через кілька десятків кроків Микита виринув на галявину серед скошених трав. Кінь зупинився, а назустріч схопилися дві постаті у білих сорочках і синіх шароварах.

На яскравому сонці зблиснули криві гострі леза.

Микита оглянув присутніх довгим поглядом. На його обличчі повільно з'явилася широка посмішка.

— Добридень, панове-молодці, — він притримав сполоханого коня. — А що ж це ви на братчика, та й з шаблюками? Чи хіба я у вас теля з'їв?

Обидва козаки поховали зброю. Підійшли ближче і, зачекавши доки Микита спішиться, по черзі вхопили його в обійми.

— Микито! Нарешті! Де ж ти так довго?! — плескав його по плечах молодший із запорожців.

— Як де? На Січі! Хіба звідти вислизнеш, з тих клятих шинків?.. Ти, Андрію, напевне, ліпше за інших знаєш.

— А чому ліпше? — удавано образився Андрій.

Микита подав руку другому побратимові.

— Здоров був, Максиме!

— Здоров, братику!

— Як справи? Уполювали що?

— Ще б не вполювати, — хвалькувато відказав Андрій. — Тарпана за сто кроків, першою кулею! Горбоносику, скажи!

Максим засміявся.

— Поцілив, поцілив. А от на біса він тобі був потрібен?

— Це ти від заздросців... А як я його? Щек! Тільки й ногами дригнув!

Микита Непийпиво й собі почав сміятися. Нарешті він відчув себе серед справжніх друзів. Уже кілька тижнів вони мандрували степом у пошуках дичини й можливості розвіяти нудьгу, що опановувала всіх справжніх запорожців у занадто великих перервах між походами. Тоді вони, покинувши душні курені й остогидлі шинки, розходилися степами і плавнями. Полювали, ловили рибу, а головне, дихали на повні груди незрівнянними ні з чим пахощами свободи. Насолоджувалися дикою волею і власною силою виживати серед первісної природи.

Кілька днів перед описуваними подіями Микита Непийпиво залишив друзів у степу й

погнав коня на Січ. Відчував, що насуваються великі зміни у розміреному степовому житті... І відчуття його не підвели — застав на Базавлуку щось із кількасот козаків, залишених для залоги на випадок татарського наскоку. Решта пішли на з'єднання з гетьманом Бородавкою, який, зібравши полки в урочищі Суха Діброва, під Києвом, вирушав до далекого волоського Хотина. Вів Низове Військо сам кошовий Семен Шило. Тепер стало зрозумілим, чому на чайках, які відходили тиждень тому, пішов отаманом військовий суддя Дурило — кошовий очікував загального походу.

Переночувавши в незвично порожньому курені, Микита нашвидку зібрав чималенький запас пороху та куль і кинувся у зворотний шлях. Треба було поспішати. Однак степова спека вирішила по-своєму, і до Савур-могили він наблизився лише надвечір другого дня...

— Чуєш, Микито, ну що там? — відірвав Микиту від думок зацікавлений голос Андрія Кульбаби.

Микита озирнувся. На округлій галявині, що надійно ховалася серед високих трав, зручно розташувався крихітний козацький табір. З головою ховалися тут двійко коней, які уважно вибирали м'якими губами кращі стеблини соковитої трави з великої копиці. У ніздрі били пахощі свіжоскошеного сіна. До них примішувався й

запашний аромат вогнища, що на ньому весело булькало у чималенькому казані. Біля вогнища лежали кульбаки, під ними було намощено зручні лежанки з тієї самої трави. Цілим оберемком звалено зброю, порохівниці, лядунки і баклажки.

— Добре ви влаштувалися, — помітив він. — Що на вечерю?

— Тетеря, — ліниво відповів Максим Горбоніс. Він узяв кілька гілок хмизу і почав підкидати їх у вогнище. Яскраві язички полум'я одразу ж затанцювали, вилизуючи оксамитово-чорні боки казана.

— Вона ще вариться. У Січі що? — не вгавав Кульбаба.

Микита підійшов до коня і почав нишпорити в одному з саків.

— Десь сало мав, затовкти...

— Не треба, — махнув рукою Горбоніс. — Тут тетерка ціла в казані, та така гладка, як лядський ксьондз.

Микита продовжував перебирати речі у сап'яновій торбі.

— Тоді горілки треба.

— А от горілку діставай.

— Микито, то що? Чого мовчиш?

Микита добре відчував нетерпіння у голосі Андрія, але навмисне затягував із відповіддю. Його веселила юнацька запальність Кульбаби. Він

неквапно дістав із сумки чотиригранну пляшку, яка виблискувала зеленим склом у променях вечірнього сонця.

— На ось, тягни до столу, — простягнув її Андрієві. — Треба Гайдука розсідлати, нехай спочиває.

Микита заходився поратися біля коня. Андрій глибоко зітхнув і попрямував до багаття. Він ліг на скошену траву і поклав голову на кульбаку. Насуплено мовчав, гризучи стеблину.

Через півгодини Максим посьорбав із дерев'яної ложки гарячу тетерю і, взявшись за дужку казана через жмуток трави, відставив страву від вогню.

— Готово! — підсумував він. — Сідайте.

Крім казана і пляшки, у колі з'явилася добряча пучка зелені, кілька огірків і корж-загреб, із тих, що їх козацькі кухарі пекли у попелі військових кабиць. На довершення Микита поставив поряд із пляшкою три срібні келишки.

— От тепер готово. Ну, що... наливай, Андрію, по одному до страви.

Андрій тільки тепер підхопився зі свого лежака. Мовчки наповнив чарки і заходився витирати шматком білого полотна видобуту з очкура ложку. При цьому не вимовив жодного слова.

Микита одним духом вихилив горілку і, гаркнувши, уп'явся міцними зубами в хрусткий огірок. За ним випили й Максим з Андрієм. Мовчки почали сьорбати тетерю, яка виблискувала апетитним жовтим смальцем.

Сонце сідало. На якісь хвилини кинуло прощальними променями по травах, що перебігали під вечірнім вітерцем. Позолотило зелені хвилі й покотилося далі, несучи ранішні промені далеким країнам, що про них і не здогадувалися мешканці південноукраїнських степів. Небо, щойно червоне на заході, стрімко сіріло і запалювало на своєму кришталевому куполі ліхтарики зірок. Знесилений денною спекою, степ вільно зітхнув зеленими легенями й наповнив повітря свіжими пахощами...

На дні казана нічого не залишилося. Витерши ложки, козаки поховали їх до сніданку і запалили люльки. Кілька хвилин мовчали, освітлюючи обличчя помаранчевими вогниками. Потім Микита, ні до кого не звертаючись, мовив:

— А що, панове-молодці, засиділися бачу, — він лукаво підморгнув Андрієві. — Добре засиділись!

— Та кажи вже, ідоле, дідько б тебе взяв! — не витримав нарешті Кульбаба.

— Допитливій Варварі на базарі носа відірвали! — глузливо підкинув Горбоніс.

— І ти йди до чорта! Ех, треба було йти з Дурилом на море... Чому вас послухав?!

Непийпиво поважно глянув на нього й нарешті почав розповідати:

— Може, й недобре зробив, що у море не пішов, а може, й добре, хтозна?.. Я тебе не тримав. Що з того, якщо в церкву ходили, побратимами підписувалися, хіба це означає весь час разом триматися? Що там, в Анатолії, що тут, що на Волощині, одно діло робимо. Але як так вийшло, чого гарячку пороти...

— Вибач, — опустив голову Кульбаба.

— Ну, то справи такі. Ще тиждень тому на Січі били гармати. Казав Омелько Галас, цілий день стріляли. Збирали у похід. Потім іще три дні ладнали вози, а третього дня вийшли. Ідуть наші пани-молодці Чорним шляхом на з'єднання з городовими полками гетьмана. Кажуть, Бородавка зібрав десь до тридцяти тисяч війська у Сухій Діброві, у кошового були від нього гінці... Отже, зустрітися маємо десь на Чорному шляху між Богуславом та Вінницею. Треба не баритися, наздоганяти.

— Тобто під Хотин?

— Туди. Турки пруть великою силою. Уже Дунай перейшли. Під час Великої Ради вирішили ставати супроти них разом із ляхами.

Андрій ляснув себе долонею по коліну.

— Ну, нарешті! Без діла сидіти радощів мало. Ех ти доле моя, доле... Я би ще зараз поїхав! — він підхопив кобзу, що лежала порад, і почав перебирати струни.

Максим сприйняв новину спокійніше. Він байдужно посмоктавав люльку, потім запитав, звертаючись до Микити:

— А сам що мислиш?

— А я що? З ляхами, то з ляхами...

— Не думав, що Бородавка згодиться. Хіба подарує їм Косинського, Наливайка?.. Унію нарешті?

— Напевне, вже подарував. Урешті, його на Раді сам митрополит благав. Козаки погодилися... Сагайдачний до короля поїхав, вигідні умови виторгував. Він старшина розумний, може, й чого витребує...

— Ой, не віряться.

— Побачимо. Наше діло бути там, де отаман зі старшиною, а вони нехай про решту думають.

Тим часом Кульбаба, переповнений відчуттям козацького щастя, відклав кобзу.

— Нарешті! — повторив і схопив Микиту в обійми. — Дай розцілюю тебе, братику, за таку новину!

Він щосили стиснув Микиту, весело при цьому сміючись. Микита, який сам міг похвалитися неабиякою силою, відчув міць ведмежих обіймів.

— Чекай, іроде, задушиш! Пусти, кажу! — нарешті вирвавшись, він одпихнув Андрія. — От насів, харцизяка...

Та Кульбаба ніби й не чув. Він підбіг до Максима й ухопив його в обійми. Після чергової лайки і стусана закружляв у гопаку навколо полум'я, що вже згасало. Деякий час він випишував одчайдушні присади, а потім, підхопившись, одним махом злетів на коня. З несподіванки кінь став дибки й голосно заіржав. Андрій лівою рукою вхопив його за гриву, а правою видобув шаблю.

— Тримайся, Османе, хоч зубами за вітер! — прокричав, вимахуючи блискучим у променях вогнища лезом. — Їдуть до тебе славні хлопці-запорожці! Молися своєму поганому Аллахові, може, він тобі зарадить, куди тікати!

Максим похитав головою.

— І що ж він випив? Чарку...

— Хіба річ у чарці? — посміхнувся Микита у довгі вуса. — Випив для запалу, а дурущів своїх досталась...

Микита дивився на радісного Кульбабу і згадував ще, здавалося, недавні події. Коли ж він уперше побачив цього непосидючого хлопчиська? У пам'яті почали спливати картини минулих походів, боїв, тихих вечорів серед неосяжних плавнів Великого Лугу...

Перед очима постав чотирнадцятирічний хлопчина з потрісканими губами, чорним від степових вітрів обличчям і шаленим блиском в очах. Він похапцем розповідав, що з ним трапилось, і мовчали довкола нього сивочубі запорожці.

А історія його була, на жаль, надто розповсюджена для тих часів, і козаків, власне, дивувало те, що малий узагалі стоїть перед ними. На батьківській зимівник наскочив прудконогий татарський чамбул. Батька та двох старших братів удома не було — гуляли морем. Наводили дикий страх на турецькі береги. Руйнували ненависні мечеті, грабували й різали бусурманів. Андрій у цей час із матір'ю і двома сестричками жив тихим сільським життям. Цікавився тим, чим може цікавитися хлопчик його віку, а саме: бігав із сусідською малечею до лісу, збирав по дуплах дикий мед, ловив блискучих карасів у схованому між очеретами ставочку. Мріяв про козацькі походи, воював разом із друзями з уявними татарськими ордами. Та раптом усе обірвалось. Андрій почув крик і побачив, що сестер в'язав до сідла рідкозубий татарин із вузькими щілинами очей, одягнутий у брудний кошлатий одяг з овечих шкір. У першу хвилину він завмер, ошелешений побаченим, а потім кинувся до татарина. Він щось говорив, благав його, мовляв, відпусти! Помилуй! Вони ще зовсім маленькі! Потім побачив, як

наймолодшу, Яринку, котрій не виповнилося ще й року, один татарин вихопив на кінчику списа з густого куща порічок, де налякана дитина заховалася від лементу. Немовля, ще живе, синіло від крику і смикало ручками й ніжками, мов насаджена на голку комаха. Чорні вузькі оченята татарина сміялися, коли він, розмахнувшись, закинув Яринку в зарості соняшників коло хати. Ще мить — і аркан здавив горло самому Андрійкові. Ноги підкосились, і він, немов уві сні, побачив себе, татарина над собою, а за його спиною свою неньку, яка вибігала з сіней, спрямовуючи на убивцю загострені, блискучі від повсякденної праці, вила. Страх за дітей додав їй рішучості, та не додав сили. Татрин із посмішкою дістав шаблю і щосили вдарив її в обличчя. У миле мамине обличчя, найліпше у цілім світі. Гаряча кров бризнула з розсічених вен, залила Андрієві очі...

Потім було три дні переходу через степи до Перекопа — воріт Криму. На четверту ніч Андрій зміг зняти пута із сириці, які щільно трималися на руках і ногах. Ящіркою поповз він у траві, але не в рятівні простори степу. Ні! У його пам'яті розпеченим залізом викарбувалася жорстока смерть найрідніших людей, і він нечутною тінню наближався до місця, де хропів під кобеняком мурза Сулейман. Тепер Андрій уже знав ім'я вбивці його матері.

Обставини, які були такими неприхильними останніх три дні, на цей раз допомогли йому — Сулейман спав трохи далі від вогню. До того ж, звечора татари раді, що за ними немає погоні, а ногайські степи вже зовсім поряд, добряче залляли за комір якогось пійла зі смердючих козячих бурдюків. Андрій деякий час дивився в обличчя Сулейману, а потім висмикнув у нього з-за пояса ятаган і без жалю всадив гостре лезо у роками не миту шию.

Власна доля зовсім не цікавила хлопця, але вона все ще продовжувала бути прихильною до нього. Вона дала йому ще якусь мить, щоб встигнути перетяти пута Сулейманового коня і шугонати верхи у високу траву...

Далі була страшна гонитва. Перегони із самою смертю. Андрій загубив лік часу і татарським стрілам, що, мов град, сипалися навкруги. Але той пекельний вогонь, що його потім не раз бачили і друзі, і вороги, уже тоді запалав у його очах. І він утік від переслідувачів. Утік, щоб з'явитися через десять днів на Січі. З потрісканими, пошерхлими губами, палаючими від жару очима й довжелезною татарською стрілою, що пройшла крізь худеньке хлопчаче плече і яку вже несила було самому витягнути.

А він, Микита, чув оповідь цього маленького привида і здушував у горлі непрохані сльози —

тільки напередодні дійшла чутка, кобзар приніс, що Петра Кульбабу, двох його синів, а з ними ще сотню козаків посаджено на палі у турецькому Синопі...

Микита ліг на спину, впершись поглядом у зоряне небо.

— Хоча не дуροщі це, Максиме. Не дай, Боже, кому пережити те, що наш малий пережив. Він тепер ладен їм зубами горлянки дерти... Може, того й радіє.

— Думаєш?

— Не знаю. Природа мудра. Якби ми тримали близько до серця все, що «дарує» нам доля, божеволіли б... один за одним, що там казати!

Микита глибоко зітхнув. Андрій, що нарешті заспокоївся, викинувши до зірок вибух емоцій, сплигнув із коня й безсило впав на лежак зі скошеної трави. Його груди високо здіймалися, як у людини, що пробігла не менше версти.

— Набігався, як кіт у березні, — флегматично мовив Максим.

— Набігався! — відповів Андрій, не піднімаючи голови. Перед його очима зяяла чорна безодня з міриадами зірок. Степова безмісячна ніч осипала козаків незчисленими вогниками далеких світів.

— Дурний ти ще зовсім, Андрію, дарма що козак справний. Поводишся, наче хлопчисько. От,

буває, під час бою дивлюся на тебе і не впізнаю. Там ти ніби дорослішаєш, — ліниво промовив Максим.

— А ти, Горбоносику, не дуже й вихваляйся. Дорослий, дорослий! А я на Січі довше за тебе!

— На два місяці! — пхикнув Максим. — Ото сказав!

— Микита он старший навіть за тебе, а мовчить! То я розумію — побратим!

— Та годі вам уже! Старший чи молодший... Я так думаю: як ти себе в скрутну хвилину покажеш, такий ти й побратим. У вас, я впевнений, тож це головне! — перервав суперечку Микита.

— Он уже скоро місяць вилізе, а ми ще на ногах. Може б то спати?

Андрій знову припалив люльку.

— Не хочу я. Коли вирушаємо? Вранці? — запитав у Микити.

— Напевне. Ось сонце зійде — і в дорогу. У тебе, бачу, шило в одному місці, тож тобі й на сніданок куліш варити.

— І зварю!

— Я давно на це чекав, — раптом озвався Максим. Він хвилину помовчав і додав: — На цей раз справа має бути надзвичайно великою. Після Цецори Осман спить і бачить Річ Посполиту своїм вілайетом. Сили у ляхів зовсім мало...

Максим мав рацію. У тисяча шістсот вісімнадцятому році до влади в імперії османів прийшов зовсім молодий іще султан Осман II. Незважаючи на свій юний вік — чотирнадцять років, він жорстоко відкинув зі свого шляху батька, султана Мустафу I, і посів за допомогою яничар трон Високої Порти.

З початком перебування на троні Османа II настали важкі часи для північного сусіда — Речі Посполитої. Султан іще навесні того самого 1618 року підписав мирну угоду з персидським шахом Аббасом, розв'язавши цим самим собі руки. Тепер нічого не заважало спрямувати погляд на Польщу. Взагалі Осман мав чіткі антипольські настрої, що їх посилювало хворобливе почуття власної виключності як великого завойовника. На цьому своєчасно зіграли численні придворні, кожен із яких мав у війні з Польщею власні інтереси...

Першими на широкі простори Ляхистану кинулись орди буджацьких татар на чолі з Кантемір-мурзою. За ними потягнулися кримчаки, що їх вів калга Девлет-Гірей. Звичайно, ці хижацькі набіги не могли залякати короля і Сейм, але вони спустошували надзвичайно великі території. Палала Брацлавщина, палало Поділля. Орди ясирників добігали до Дубна і Львова. Довгою вервечкою тяглися натовпи бранців, навіки зникаючи у нетрях Османської імперії.

Але не це було найстрашніше. За татарами пішла армада самого султана. Польща до останнього не сприймала всерйоз загрозу турецької навали, тож схаменулася лише напередодні Цецори. Невеличке селище у Молдавії стало місцем загибелі війська коронного гетьмана Жолкевського. Восени чорного для Речі Посполитої 1620 року Іскандер-паша наголову розбив кварцяне військо. До Стамбула в Семивежний замок Едікале поїхала вся військова верхівка на чолі з дубовою бочкою, що в ній було засолено голову самого коронного гетьмана. А на обрії вже поставала нова загроза — турки готувалися добити пораненого ворога.

Тим часом Варшава виглядала «цапа-відбувайла». Ним, як і у всі часи, стало козацтво. Чи не воно своїми морськими походами розбудило сплячого лева? Залишалося лише покарати винного. Проте цей винуватець, як виявилось, був тою гілкою, що на ній сиділа вся країна. Довелось іти на пониження гіпертрофованого шляхетського гонору й домовлятися з Бородавкою. Козацтво не підвело. Попри всі прогнози, залишки реєстрових полків, що zostалися після Роставицької комісії, вирушили на допомогу «батьківщині-матусі»...

— Так воно і йде, Микито. Здалеку: «Хлоп, пся крев, лотр». А як припече за сідниці: «Рятуйте, пани-молодці, ойчизну». Я вже й не дивуюсь, але до

болю образливо, коли пригадую, як старий Сипаха розповідав про Наливайка: спочатку король універсали дарував, потім разом із полковником Лободою, суддею полковим Мазепою і київським сотником Кизимом у мідного вола кинув. Та спалив на повільному вогні. А Сейм йому руки цілував, мовляв, слово гонору, схизматикам дане, шеляга не варте. Такий їх гонор!

Микита підняв на Горбоноса очі:

— Так, Максиме, так! Гонор, як у блудниці. Але ти не гірше за мене знаєш, що мусимо йти. І підемо! І боронити будемо. Бо не ляхів боронимо, не ксьондзів їхніх нечестивих, а землю свою. Щоб такого не відбувалось, що Андрій змушений був пережити. Щоб слава козацька не вмирала!

— А я що, проти? Підемо... — Максим знову припалив люльку.

— За що ви? Не розумію. Там діло, там здобич, хіба не все одно, що коли було. Задумалися мені теж! Он, хай коні думають, у них голови великі, — почувся байдужий голос Кульбаби.

— Зате в тебе, як у дятла, — ні за що не болить, — без злості помітив Максим.

Надовго запанувала мовчанка. У багатті потріскував хмиз, неподалік паслися коні, час від часу форкаючи м'якими губами. Нарешті Микита підвівся і почав намощувати лежанку зі скошеної трави. Потім ліг і вкрився жупаном.

— Дасть Бог день, розберемося, — кинув і за мить уже хропів.

А нічний степ жив своїм життям. Він тріскотів, шелестів, стогнав і верещав. Незчисленні полчища цвіркунів, коників і цикад сповнювали ніч оглушливим дзвоном. Тріпотіли крилами напівсонні перепели, і щось діловито гляділи у заростях ховрашки. Десь зловісно сміявся пугач, виглядаючи своїми великими очима першу здобич. Перекочувались у травах важкі хвилі, пропускаючи диких свиней і благородного оленя. І над цим строкатим від міріад світлячків морем піднімався тонкий серпик місяця, чистий і блискучий, немов викупаний у прохолодних водах Дніпра-Борисфена. Роздивлявся свої володіння, заливаючи їх примарним сяйвом; зазирає в обличчя козаків, які безтурботно розкинулися серед сотень верст дикого степу і віддалися в обійми Морфея, як малі діти, що не турбуються невідомими проблемами прийдешнього дня.

Чорним шляхом

За кілька верст над просторами Дикого Поля можна було бачити хмару куряви, що стовпом піднімалася десь там, де пролягала ледве вловима змійка Чорного шляху...

Чорний шлях. Чорний-польський шлях. Шпаків шлях. Чорна-Іслах... Лише частина назв, що ними величали биту дорогу, яка, почавшись у глибині Польщі, проходила через Козніце, Пулаву, Маркушів, Люблін, Жовкву, Львів, тягнулася поблизу Умані на Торговицю через річку Синюху і звідси — у межі запорізьких вольностей. Життєдайною артерією вона пролягла через річку Вільшанку, Кілтень, вздовж Малої Виськи, на Велику Виську, над верхів'ями Костоватої і Бобринця, а потім до самого гирла Ташлика і Бугу, де нарешті приєднувалася до шляху Караван-Іоль.

Сотні людей проїжджали шляхом з Польщі в Московію, у Туреччину, Крим і навпаки. Скрипіли велетенські вози, гарби і кантари, поважно ступали круторогі воли. Везли найрізноманітніші харчі, горілки, виноградні вина, сукна й шовки, селітру, залізо й свинець. Текло десятиліттями утвержене торгове життя...

І ось його порушила висушена серпневою посухою земля, яка, збившись у пил під копитами тисяч коней, піднялась у височінь і намагалася чорною ляпою порушити бездонну блакить неба.

Там ішло військо. Нескінченними лавами тягнулися козацькі полки, здалеку полохаючи звірину і торговий люд, що опинилися на їхньому шляху, одним виглядом тисяч озброєних вояків. За кілька миль попереду звертали у степ купецькі

валки. Вірмени, жиди, волохи, усі, хто знав лиху козацьку вдачу, несамовито цвюхкали батогами і з лементом кидались урозсип, рятуючи своє майно. А шляхом уже йшли, йшли, йшли козаки. Сотня за сотнею, полк за полком. Укриті курявою і спітнілі, але веселі, зі збитими на потилицю червоноверхими шапками, під лісом списів, прапорців і хоругв. Гриміли музики, й сотні голосів виводили щось молодецьке і героїчне, як самі козаки:

А в неділейку поранейку
Збиралася громадойка,
Козацька порадойка.
Стали ради додавати,
Отколь Варни доставати
І всіх турків в ній забрати...

Іржали коні, скрипіли вози. Сонце плавилось у срібних деталях кінської зброї, начищених до блиску стволах мушкетів, у сотнях тисяч бляшок, гудзиків, чеканках порохівниць, золотих насічках шабельних рукояток і надітих поверх чобіт бронзових та срібних острогів. А над усім цим стуком, грюком і блиском гриміло далі:

...А в неділейку поранейку
Бігуть, пливуть човенками,
Поблискують весельцями.

Вдарили разом з самопалов,
Седми п'ядей од запалов,
Стали Варни доставати.
Стали турки утікати,
Тую річку проклинати:
«Бодай, річко, не проквітла,
Що нас, турків, в себе взяла!»
Була Варна здавна славна —
Славнішії козаченьки.

І рухалося далі могутнє військо. Нестримним кроком долало версту за верстою, линучи назустріч туркам, які десь там, на південному заході, мали зустріти їх у пекельному військовому привітанні.

Раптом повз козацькі ряди, порушуючи рівний неквапний рух, пролетів загін польської гусарії. Стрункі білолиці вояки, у блискучих панцирах, щиро оздоблених золотом шоломах, із червоними ратищами списів у руках, нещадно гнали породистих тонконогих коней, прикрашених багатими рондиками³. З'явившись із хвоста колони, вони стрімко чвалали до її голови, залишаючи позаду все нові підрозділи.

Через півгодини, минаючи відділи війська, гусари наблизилися до гурту багато вбраних

³ Рондик — збруя бойового коня.

старшин, що їхали на чолі війська. Молодий польський шляхтич, який очолював загін, стримав баского огиря і крикнув, не знаючи до кого звернутись:

— Маю лист до гетьмана Бородавки!

А до нього вже летіли три десятки комонних козаків з особистої охорони гетьмана. Спинилися щільною стіною перед здивованими поляками. Стояли спокійно, з ніг до голови оглядаючи прибулих.

— Хто такі будете? — у спокійному голосі козака вчувалася криця.

Поляк спалахнув.

— Я єстем хорунжий його величності, Марек Грабовський. На цю хвилю — посол його ясновельможності коронного гетьмана Кароля Ходкевича. Геть із дороги, лотри!

Він замовк і розгублено закліпав очима. Здавалося, що козаки не чули сказаного. Вони все ще похмуро позирали на поляків, не збираючись рухатися з місця. Грабовський не чув себе від люті, але не знав, що діяти.

— Ви не чули?! — ще раз гнівно зблиснув він очима. — У мене лист до гетьмана Бородавки.

— І чого ти, пане, особисто і твій гетьман Ходкевич разом із тобою хочуть від пана гетьмана?

— Але ж це образа! Свята Діво, я не подарую такої мови мерзенному хлопцу!!!

На козака крики Грабовського не справили ніякого враження. Він спокійно припалив люльку.

— Вибач, пане. Але я маю знати, кого допускаю до свого гетьмана... То що у вас? Я передам.

Грабовський вибухнув.

— О, стонадцять дзяблів! З дороги, лайдаку! Я мушу говорити з гетьманом, а не з його хлопами! — бризкаючи слиною, він вихопив шаблю.

Козаки не рухнулися з місця. Грабовський хвилину дивився в очі, що нагадували зрізи мушкетних стволів, після чого з лайкою закинув шаблю назад у піхви. На гомін обернувся кремезний старшина, на вигляд років п'ятдесяти, з різким, укритим зморшками обличчям, який їхав під розвернутим гетьманським штандартом. Він, узявши вбік, спрямував коня до посланців. Козаки, які щойно стояли непорушною стіною, без слів розступилися, даючи йому дорогу. Грабовський нервово стримував коня і невідривно дивився на новоприбулого.

— У мене немає хлопів, прошу пана. Тут скрізь вільне козацтво, тож козаки мають право знати, за якою справою турбують їхнього гетьмана, — пролунав низький і владний голос. — Я Яцько Бородавка, кажи, що маєш казати.

Грабовський трохи знітився і опустив очі. У голосі Бородавки він почув силу та крицеву волю.

— Лист від його ясновельможності! — мовив він, прокашлявшись.

Бородавка простягнув руку.

— Давай, — кинув коротко.

Грабовський розшпилів кілька гудзиків на оксамитовому каптані й видобув з-за пазухи сувій цупкого паперу. З ледь помітним поклоном простягнув гетьману. Бородавка недбало оглянув лист. Темний відтиск гербової печатки на сургучі. Сумнівів не було, на печатці герб Кароля Ходкевича. Мовчки зламав крихкий сургуч і заходився читати.

Ходкевич не писав нічого нового. Ті самі стримано ввічливі формули, ті самі побажання здоров'я і довгих років життя. За ними тон одразу мінявся й сухо інформувалося, що військо його королівської милості, у якому він має честь бути рейментарем, зосереджено біля Жванця і Браги. Активно будується міст для переходу через Дністер. Стурбовано цікавився місцем знаходження реєстрового козацького війська. Інтерес цей був викликаний тим, що з турецького табору приходили невтішні новини. Армія султана, до якої приєднався бейлербей ⁴ Анатолії, уже переправилася через Дунай і форсованими маршами просувається у

⁴ Бейлербей (*тур.*) — намісник султана у провінції.

напрямку кордонів Речі Посполитої. Дуже скоро турки будуть на Поділлі. Наприкінці Ходкевич, відкинувши ввічливість і дипломатичні виверти, прямо наказував якнайшвидше приєднуватися козакам до його війська.

Бородавка звернув сувій і подав генеральному писареві, який сидів верхи поряд із ним. Холодним поглядом подивився на посланця.

— Пане...

— Грабовський! — підказав хорунжий.

— Пане Грабовський, дякую за листа. Можете вирушати у зворотному напрямку.

Бородавка повернув коня. Від здивування Грабовський розгублено закліпав очима.

— Але, прошу пана... Його ясновельможність очікує на вашу відповідь!

Бородавка кілька хвилин дивився на річку військового обозу, що повільно пропливала повз них. Потім повернувся до Грабовського.

— Можеш передати Ходкевичу на словах: я співчуваю його важкому становищу. Але до того, поки він не ступить на землю Волощини, я козаків не приведу! Які матиму гарантії, що ляхи з турками за нашою спиною не домовляться?

— Слово гонору! — підскочив у сідлі Грабовський.

— Чиє?... Якщо Османа бити задумали, треба у Волощині ставати, під Хотином. А якщо зраду для

нас підготувати, то й на Поділлі краще було б... Ще скажи, що козацтво пошарпає волохів, щоб отоманину не служили. Воно їм на користь... А потому під Хотином і веселіше боронитися буде, коли у козака кишені не порожні... Все, можеш їхати!

Бородавка наздогнав голову колони і зайняв своє місце позаду хорунжого. Кілька хвилин він їхав мовчки, потім покликав джуру:

— Михайла Дорошенка до мене.

Джура повернув коня і розчинився між рядами козаків. Через кілька хвилин полковник Дорошенко під'їхав до гетьмана.

— Слухаю, батьку, — промовив він, стримуючи коня.

Бородавка озирнувся на полковника. Дужий чоловік років сорока. Багате вбрання, вороний кінь, що витанцьовував під вершником. Дорога шабля, оздоблена коштовностями. Він пам'ятав Михася Дорошенка й у гірші його часи.

— Хочу порадитися з тобою, Михаїле... Їдь поруч.

— Слухаю, батьку, — Дорошенко помітив за спокійним виразом обличчя гетьмана збуджений блиск очей.

— Знову були.

— Від ляхів?

— Так. Усе підганяють... Я відмовився йти у Жванець. Що скажеш?

Дорошенко відповів не відразу, але коли спрямував погляд на гетьмана, у ньому читалося напруження:

— Отже, до Хотина не йдемо?

— Я такого не говорив. Михаїле... Ми давно знайомі. Як вважаєш, нам потрібна ця війна?

— Вважаю, що потрібна. Крім того...

— Знаю, знаю... — нетерпляче перебив Бородавка, — митрополиту обіцяли, ляхам обіцяли... Не лежить душа! Відчуваю щось погане попереду...

Гетьман замовк. Дорошенко, не зважаючи на перервати мовчанку, їхав поруч. Через кілька хвилин Бородавка зітхнув.

— Добре! Забудь про моє запитання. З'єднаємося з Ходкевичем за Дністром. Що ляхи, що бусурмани — собаки! Можуть домовитися. Вкажуть Османові на нас: ось, мовляв, основні винуватці турецького походу на Польщу, і накинуться з різних боків. Ми тим і тим мов кістка у горлі... Турки нам морських походів не подарують, ляхи —

Наливайка та інших. А там уже мусять боронитися, там Волощина.

— Отже, зараз куди?

Бородавка притримав коня, що намагався перейти на рись.

— Думаю, волохів потрусити, припасу у війську обмаль. До речі, у тебе з цим як?

— Більш-менш. Тижнів на три має вистачити. В інших гірше. Он у лубенців — на тиждень.

— На тиждень! А їхній пан полковник, славний Адам Подгурський, чим думав, коли в похід збирався?

Дорошенко байдужно знизав плечима. Бородавка зітхнув.

— Не лежить у мене душа до цієї битви... Не вірю я їм. Хіба вже раз клялись у вічній дружбі? Продадуть, чує моє серце... Ще ці... полковник, тьху! Де твій обоз, в одного з другим?! Зовсім розперезались. Яцько добрий! От якби Сагайдака їм — миттю за такі збори голову б проломив!

— Чув за Сагайдачного, — озвався Дорошенко.

Бородавка скопив на нього очі.

— І що?

— У Варшаві він був. Кажуть, король грамоти дав, завірив у підтримці.

— Плювати я хотів на його грамоти! А головне, Жолкевський із Конєцпольським і Вишневецьким на них плювали. Шабля в груди — то їм найліпша грамота...

— Я, батьку, тебе розумію.

Бородавка подякував, хитнувши головою, потім запитав:

— А ти, Михаїле, що думаєш? Добре ми зробили, що митрополита послухали?

— Біс його знає. Я не думаю... Хоча каша там добра завариться, поб'ють людей...

— Поб'ють! Кругом б'ють, було б за що! Може б то повернути, поки не пізно? — Бородавка запитливо подивився на полковника.

— Як повернути?! — від здивування Дорошенко притримав коня.

— Жартую, — коротко кинув Бородавка. — Повертайся до свого полку, йдемо до Дністра, а далі на Молдавію до Сорок, Оргієва та Ясс.

Загін просувався, зберігаючи титлу. Місяць освітлював вершників, але й ніби сам дивувався їхньому примарному вигляду. Кілька тисяч комонних привидів рухались у темряві степової ночі. На мордах коней білили ганчірки, які не давали тваринам виказувати себе голосом. Чувся лише шелест трави та неголосний брязкіт упряжі. Не блимали навіть вогники кресал над люльками курців.

З найближчої могили за цією дивовижною кавалькадою стежили дві пари уважних очей. Їхні власники супроводжували мовчазних вершників довгими поглядами, потім стрімкими ящірками кинулись униз по схилу. За хвилину вже стояли поряд із третім, який тримав за поводи одразу трійку коней. Деякий час відсапувались.

— Біс його знає, Микито, — мовив нарешті один із пластунів, у якому неважко було впізнати запального Андрія Кульбабу. — Я не впевнений. Може, й вони, а може, й татари. Темно, як у ведмедя в... барлозі!

— Точно, — додав Горбоніс, — здається, що наші, але я теж не впевнений. Що будемо робити?

— Тут помислити треба, — розважливо сказав Микита.

— І що його мислити? Їдьмо за ними до ранку, там побачимо! — Андрій, як завжди, мислив прямо.

— То не діло, — похитав головою Микита, — до ранку далеко і невідомо, хто кого першим помітить. Дозор на найпершій могилі — і накриють мокрим рядном.

— А що, як... — оживився раптом Максим. — Треба їх стороною обійти, ось моя думка! Забіжимо наперед, там має бути дозор, якщо ні, легше буде утекти. Ну, як?

Микита почухав потилицю.

— Діло кажеш. Давай по конях!

Скочивши на коней, козаки погнали риссю, забираючи на південь від Чорного шляху. Одразу ж заховалися серед високої тирси, яка поступово перейшла у густі кущі верболозу. Дорога побігла вниз, ховаючись у глибокій балці, що на її дні дзюркотів неширокий струмочок, раз по раз зникаючи у непролазних хащах верб, кленів і диких груш.

Деякий час довелося витратити на водопій — стомлені довгою гонитвою коні потребували життєдайної вологи. Користуючись нагодою, набрали води й у свої баклаги. Через лічені хвилини продовжили подорож. На щастя, балка тяглася вздовж шляху на три чи чотири версти, тож швидко

їхали, невидимі у чагарниках. Тут не потрібно було стерегтися бокових дозорів. Через годину минули зарості й опинилися у рівному степу. Ще деякий час їхали чвалом, а потім повернули до шляху. Біля битої дороги застигли, притиснувшись до коней.

— Одне слово, так! — тихо сказав Микита. — Якщо татари, летить назад до балки, потім зустрінемося. Струмок, що в балці, бачили?

— Так.

— Він у Бобринець впадає. Там і чекати, усе ясно?

— Авжеж, — відповів Андрій. Максим лише хитнув головою на знак згоди.

Через хвилину на шляху почувся невиразний рух. До них наближались вершники передового дозору. Як і очікували, їх було з десятків. Незабаром дозорці підійшли зовсім близько.

— Ну, з Богом, — прошепотів Микита і, піднявшись над травою, голосно запугикав:

— Пугу, пугу, пугу!

Від несподіванки на шляху заметушилися. Хижо клацнули курки пістолів і заспівали лева шабель. Але за мить уже долетів відзив на старовинне козацьке гасло:

— Пугу, пугу!

Микита з полегшенням зітхнув і продовжив установлену часом формулу:

— Козак з лугу!

— А з якого луку — чи з Великого, чи з Малого? — почув у відповідь.

— З Великого!

— Як з Великого, то йди до колу! Скільки вас там?

— Троє.

— Виїздіть на шлях!

Торкнули коней і виїхали на шлях перед дозорцями. Тепер сумнівів не могло бути — перед ними стояли запорожці. Друзі поховали зброю.

— Хто такі? — уже спокійно запитав старший.

— Переяславці, а ти що, Мисюро, не признаєш?

Опасистий Мисюра придивився.

— Непийпиво! — зрадив він. — Ну то з тобою Горбоніс та Кульбаба, можна й не гадати!

— Яким вітром?

— Попутним.

Мисюра повернувся до запорожців, що стали позаду.

— Поїхали, — а Микиту запитав:

— Ви з нами чи до коша?

— До коша. Треба кошовому показатися.

— Ну дивись, а то в нас, он, Конопля такі байки розповідає, з кульбаки впадеш!

— А! Ну, це він вміє! — протягнув Микита.

Не прощаючись, дозорці поїхали вперед, а Микита, Максим та Андрій залишилися чекати загін, що його перед цим обігнали. Спішившись, пустили коней на пашу — у дорозі доводилося використовувати кожен зручний для цього мить. Через чверть години вдалині з'явилися темні ряди війська. Небо стрімко сіріло, розмежовуючи день і ніч.

Попереду, за хорунжим із військовою хоругвою і бунчужним з бунчуком, верхи на буланому коні їхав кошовий отаман Семен Шило. Не старий ще, але з рано посивілими вусами, середнього зросту й сухорлявої статури. Навіть у ранішніх сутінках можна було помітити бронзовий загар, що вкривав відкрите, з правильними рисами, обличчя. Побачивши Микиту, кошовий махнув до нього рукою. Микита обернувся до друзів.

— Давайте, братчики, їдьте до курінного. Я зараз...

Він порівнявся з кошовим і поїхав поруч. З повагою мовчав, доки Шило сам не почав розмову.

— Хто з тобою, Микито? — запитав той після коротких привітань.

— Андрій Кульбаба та Максим Горбоніс.

— Де вас чорти носять?

— У степу були, полювали...

— Гармат що, не чули?

— Де ти їх у біса почуєш... Аж до Савур-могили добігли.

— Занесло ж вас! Я вже почав непокоїтися. Хвилон Беркут, курінний ваш, уже плечима знизує: нема Микити. Думав уже, що на татар напались.

— Не напались... Але набридло у курені воші бити, жиру наїдати. На волю тягне, у степи!.. А в мене як серце чуло. Покинув їх, повернувся на Базавлук, а там вас уже катма. Три дні наздоганяли.

Кошовий зітхнув.

— Ех, Микито, часом і сам би все покинув — та у плавні чи у степи... Та де там!

У голосі кошового Микита відчув сум. Вони як старі товариші були близькі один одному, і Микита, як ніхто інший, бачив у кошовому такого, як сам, лише відміченого довірою товариства за свої здібності, військовий талант і щастя.

— Розумію, — коротко кинув він.

— Знаєш, куди йдемо?

— Казали, у Хотин, на турків, а що і як...

— На них, на турків. Славна буде робота. Цей раз Осман зібрав усе, що міг.

— Багато?

— Щось із двісті п'ятдесят тисяч разом із татарами.

Микита здивовано підняв брови.

— Нічого собі!

— То ж бо й воно. А ляхи закрутилися! Ти би бачив, що на Раді у Сухій Діброві робилось. Я, як Собеського слухав, думав, що геть пташиного молока пообіцяє. І права тобі шляхетські, і реєстр у сорок тисяч. Нам, на Низу, це до одного місця, а реєстровці вуха розвішали! Але не всі. Бородавка, той молодець, як є, так в очі! І гонор їх десь подівся!

— Ти бачиш!

— А що будуть робити? Ще в середині липня вивідники доповідали, що у турків лише гармат двісті шістдесят! Турків сімдесят п'ять тисяч та арабів, черкесів, друзів з бедуїнами тридцять тисяч. А ще сорок сім тисяч болгар, греків та казна-кого. Яничар десять тисяч, сипахів зо п'ять! Ти таку силу можеш уявити?

— Важно! — тільки й мовив Микита.

— Отож-то й воно! А Ходкевич, знаєш, скільки назбирав? Тридцять сім тисяч! Сміх! Та їм би Бородавці руки цілувати, який там уже гонор... А ще Джанібек-Гірей із Кантеміром тисяч п'ятдесят татар Османові приведуть!

— На Січі казали, що Сагайдачний у свою гру грає. До Варшави подався.

— Чув. Але то їхні справи. Наше діло слухати наказів гетьмана, а якого... Хоча я особисто вважаю, що булава в Яцька довго не затримається.

— Чому?

— Сагайдак йому не подарує минулорічної Ради, коли його скинули. Тоді Бородавка до цього руки доклав... А головне, ляхи! От хто зараз у козацькому війську керує після Роставиці. А вони Яцька не хочуть. Занадто вільно себе почуває. Їм Сагайдачний краще імпонує.

— Але Бородавка з голоти, його військо підтримує.

Кошовий посміхнувся самими очима.

— Це не Низ, Микито. Хоча звуться вони Військом Запорізьким, та... Там не так, як у нас. Там дещо інші вітри віють. І лях там вплив має, хоч на перший погляд і не видно.

Деякий час їхали мовчки. Навкруги вже блищав щирими росами світанок, а смужку неба позаду перекреслив багрянець нового сонячного дня. На бірюзових просторах неба не було ні хмарини.

— Гарзд, Микито, їдь до куреня. Та скажи там, щоби тихіше, матері їх лихо! Не запорожці ідуть, а баби на ярмарок.

Микита притримав коня і незабаром приєднався до переяславців. Знявши шапку, привітався з курінним, далі почув кілька привітань, махнув головою у відповідь. Перекинувся кількома словами з балакучим Товкачем і замовк. Тримав коня кроком серед інших комонних, мов і не було

кількох останніх днів, а він уже досить давно отак подорожує серед своєї козацької родини.

З голови не йшла розмова з кошовим. Семен, здається, щиро зрадів йому. Розмовляв як з рівним. А хіба воно не так? І Микита пригадав, як ось такого самого літнього сонячного ранку, який відсунувся у часі вже на двадцять із лишком літ, стояли вони з Семеном біля Січової брами і глипали здивованими очима на пишне свято життя, що розкрилося перед ними після сотень верст диких безлюдних степів. Базавлук, тоді ще зовсім молодий, усе ще добудовувався. Власне, не сам острів, а фортеця, яка отримала його назву. Стукотіли сокири у передмісті, зводячи все нові й нові кузні, крамниці, млини, рудні, шинки і ще біс його знає що з потрібного козацькій столиці. Чорніли свіжою землею вали і подекуди ще не потемнів під дощами частокіл. А там, за ворітьми, навколо великого майдану, тиснулися довгі приземисті будівлі куренів, покриті дереном. Розписані веселими фарбами, дивилися вони у світ підсліпуватими блюдцями віконець. В одному місці розступалися, шанобливо посуваючись перед спорудами січової церкви, військової канцелярії і будинками старшини. І скрізь: на майдані, між куренями, на колодах, у траві і на гарматах перед пушкарнею — сиділи, стояли, ходили і лежали сотні запорожців.

Вони йшли поміж цими купами веселих людей, розкривши роти, і не знали, до кого підійти. Розглядали чубатих запорожців у різнобарвних каптанах, білих сорочках або й оголених, у самих лишень шароварах. Укритих бронзовим загаром, що підкреслював міцні вузли м'язів під шкірою. Усе було новим, усе заворожувало, а особливо зброя. Микита з дитинства мріяв про шаблю й пістолі, але бачив лише нудні молитовники. Батько був священиком і мав хоч невелику, але прибуткову парафію, яка дозволяла жити досить безбідно. Отже, таку саму долю готував і синові. Але не хотів її Микита! Ще тоді у вузьких дитячих грудях розправляла крила широка козацька душа...

Нарешті в одному з гуртів помітили двох смішних бурсаків у довгих, вкритих курявою підрысниках. Зі сміхом та жартами підкликали до діжки з пивом. Навколо неї зібралися десятка два захмелілих козаків.

— Хто такі? — посипалися запитання.

— Звідкіля прийшли?

Семен, що був сміливішим, виступив наперед.

— Родом із Переяслава. Вчилися ми в Терехтимирові, в бурсі. Але не хочемо в ряси. Хочемо слави козацької. А звати нас Семен Боднарук і Микита Попів.

— Прийміть до коша, — просто сказав Микита.

— О! — зареготали козаки. — Це діло скоре.
В Бога віруєте? Православні?

Обидва ствердно замахали головами.

— Авжеж!

— Ну, то перехрестись, один із другим!

Бурсаки вправно захрестилися.

— Добре! А горілку п'єте?

Семен знизав плечима.

— Що ми, слабі, чи що?

— А пиво?

— Давай, наливай! — втратив терпець

Микита.

Йому одразу ж подали чималеньке цеберце, повне янтарного, укритого шапкою білосніжної піни, пива. Микита взяв і миттю осушив його — з дороги сильно допікала спрага. Козаки схвально загули.

— Добре тягне!

— Воно й не дивно, є куди, тичка нівроку!

— Га-га-га! — знов залунало над майданом.

Микита зрозумів, як треба поводитися.

— А! Єті вас! Козаки мені! Пиво ложкою п'ють! Ану ще подавай, бач — з дороги! — він щосили вдарив шапкою, вибивши хмарку куряви з втоптаной землі.

Запорожці не стали сперечатись і черпнули ще одне цеберце, подавши другу кварту напою. Микита приклався й одним махом висушив і це.

Одразу ж подали третє. Навкруги запанувала тиша, яка готова була вибухнути глузуванням над хвалькуватим бурсаком. Настав момент істини. Микита побачив спрямовані на себе погляди і зрозумів, що вирішується його доля. Як поставляться до нього козаки, так і сприйматимуть у майбутньому. Весело посміхнувшись, він перехилив «михайлика» і великими ковтками висушив його до дна.

І враз тишу, що панувала навколо діжки, розірвав дружний козацький регіт. Кожен по-своєму намагався показати захоплення людиною, яка одним духом випила три кварта пива. Хтось плескав по плечу вчорашнього бурсака, хтось підсовував шитий сріблом кiset із тютюном, а дехто й просто відважував жартівливі репліки. Нарешті сміх і гамір трохи вщухли. До Микити наблизився немолодий уже сивочубий запорожець, що його величезне черево могло вмістити, здавалось, цілу бочку.

— То, кажеш, ти Попів, ковінька твоєї матері? — примружившись, глянув він на Микиту.

— Так, а що? — придивився до козака Микита. — Хіба я вас знаю?

— Ще визнаєш! Я бачу, що ти не Попів, ти Непийпиво Микита! — і п'янений черевань знову зареготав. — Наш, товариство, щоби старому

Підкові чарки не випити, як не наш! Ну що, малий, ще пива?

— Егей, чоловіче добрий! Май Бога в грудях! Я теж із дороги, не дай християнській душі пропасти. Піднеси й мені! У тебе он яке черевко, туди й Чорне море влізе, а ще як Микита допоможе! — прийшов на допомогу товаришеві Семен.

Підкова повернувся і хвилину пильно дивився на Семена, потім поволі розплився в посмішці.

— Ну, цей за словом у кишеню не полізе! Шилом будеш, малий. Іч — Чорне море влізе... Теж наш хлопака, гострослов, туди твою так!..

Не минуло й трьох років, а Переяславський курінь уже добре знав козаків Непийпива й Шила. І ось тепер, після нескінченної вервечки боїв і походів, після Варни, Синопа і Трапезунда, після Кафи й синіх вод Босфора, після смердючих боліт і непролазних лісів Московії, знову в дорозі. Тепер на Хотин. Обабіч, а також попереду і позаду мовчазні запорожці. А там, на чолі, Семен Шило — кошовий атаман...

Коли сонце піднялося вже досить високо, кошовий вирішив дати нарешті спочити стомленому добовим переходом війську. Спинилися в долині глибокої балки, що їх доволі багато під Корсунем. Після довгих вагань Семен Шило вирішив не заходити до міста і швидше

наздоганяти Бородавку, що від нього один за одним прибували гінці із завданням дізнатися місцезнаходження запорожців. Гетьман волів якнайшвидше зібрати всі сили в один кулак — бажання цілком обґрунтоване. Тим безглуздішими виявилися деякі подальші події...

Опинившись у долині, козаки спішилися і діловито, без метушні та поспіху почали будувати навколо місця стоянки укріплений табір. Через лічені хвилини у досі безлюдному місці завирувало життя; підганялись у коло важкі вози, сковувалися колесо до колеса ланцюгами і застигали, наїжачившись довгими дишлами, мов списами. У повітря піднялися перші димки і затрікотіли сухі гілки під гострими сокирами. Табором побігли заклопотані пошуками води й хмизу молодики. Червоні від жару кашовари сипали з мішків пшоно у велетенські мідні казани. Скоро над табором потяглися, лоскочучи ніздрі, апетитні пахощі кулішу.

Андрій Кульбаба зіскочив із коня й потягнувся, з насолодою вирівнявши стомлену спину. Після кількох днів несамовитої гонитви за кошем втома давалася взнаки. Проте він, приречено зітхнувши, вирішив спочатку зайнятися конем. Розторочив ремені, зняв червоний сап'яновий сак із різноманітними пожитками. Зваживши на руці,

кинув його поряд із ратищем і мушкетом. Потім відв'язав потебеньки і разом із дорогою турецькою кульбакою поклав на землю. Зірвав добрячий жмут сухої трави і почав ретельно витирати ним коневі боки. Кінь голосно хрумкотів пшеницею з навішеної на морду полотняної торби. Зайнятий роботою, Андрій не відразу почув, як хтось підійшов. Почувши, озирнувся. За спиною стояв Горбоніс. Неквапно посмоктував люльку та позирав на зайнятого роботою Кульбабу.

Андрій кинув мокру соломку і заходився витирати руки ганчіркою.

— Що скажеш? — запитав він у Максима.

— А що казати?

— Новини які? Ти ж завжди все перший визнаєш.

Горбоніс хвилину помовчав. Потім витрусив із люльки попіл і заховав її у шапку.

— На сніданок братко⁵ з салом. Та ще хлопці козу вполювали, кашовари білюють. Ось і всі новини. Після сніданку до обіду задамо хropaка, а там і в дорогу.

— Куди ми так летимо?! — обурився Андрій. — Я, здається, два дні проспав би. Коні втомлені!

⁵ Братко — пшенична каша з пшеничним тістом.

— То не відаю. Наказ кошового. Кажуть, турки вже зовсім поряд, а військ у них... Як зірок на небі!

— Як зірок на небі! — насмішкувато протягнув Андрій. — То добре, буде чим поживитися. Вмолотимо хліба козацького, га?! — він весело підморгнув Максимові.

— Атож. Ну, тобі все ніпочому.

— А тобі хіба ні? Чи хто чекає?

— Так, як тебе.

Андрій глузливо похитав головою:

— Ой, ой, ой! Куди хоче — туди скаче, ніхто за ним не заплаче... А полька?

— Яка полька?

— Відомо яка! Кам'янецька!

Максим пригадав.

— А... ось ти про що. Яка ж вона моя? Так... у неї, здається, чоловік є, не яка-небудь сірома.

— Судячи по ридвану, що ним вона тебе привезла, шляхтич він не з останніх.

— Тобі що до того?!

— Ну, ну, Горбоносику, — засміявся Кульбаба, — так ураз і спалахнув. А я бачив, як вона на тебе дивилася тоді під Кам'янцем. Та й ти, поранений герой, не дуже поспішав до товариства. Щось зо два дні добирався. А може, десь і пригріла пані Юстися тебе у стіжку?

— Може, й пригріла, тобі що?! — спалахнув ще більше Максим, наступаючи на Андрія. У того з обличчя пропала глузлива посмішка. Він на кілька кроків позадкував і, знаючи вдачу Максима, про всяк випадок узявся за руків'я шаблі.

Однак Максим уже перегорів. Він зупинився і про щось замислився.

— От навіжений! — похитав головою Кульбаба. — Та йди ти під три чорти, разом зі своєю бабою!

— Зачекай! — Максим вхопив Кульбабу двома руками за плечі і заглянув йому в очі. — Як ти казав її звать?

— Юстисею, — знизав плечима Андрій, — здається, Грабовська. Ти що, не пам'ятаєш?

— Та я... я взагалі мало що пам'ятаю... Юстися Грабовська... Добре! Не тримай на мене зла, братику, щось найшло!

— Та йди ти! — відмахнувся Андрій. — А що, так запала?

Але Максим уже прямував до кабиці.

— Давай, доганяй, без сніданку залишишся.

Кульбаба замислився. Що його так збентежило? Утім, знаючи Горбоноса майже сім років, Андрій уже звик до його дивного характеру. Зазвичай спокійний та розсудливий, Максим міг вибухнути раптовим і нестримним гнівом, коли вважав, що зачеплено його гідність та особисту

свободу. Це був один із тих буйних типажів, що ними у всі часи славилася Запоріжжя. Сильний у роботі, мужній у бою і безтурботно-веселий під час гулянки, він завжди був готовий прийти на допомогу товаришеві. Але мав Горбоніс і такі риси, що щиро дивували Андрія. Як ось тепер. Далася йому та полька. Рік назад допомогла, рани перев'язала та переховала до часу... Подумаєш! «Що вони з тими бабами... потрібні вони? А спитаєш навіщо, — потилицю чухають, — уголос метикував Кульбаба, прямуючи до гурту навколо кабиці. — Ще насміхається: молодий, дурний... а сам? Тьху!»

Шатри султанського конаку швидше нагадували велике квітуче місто, ніж похідний військовий табір. Яскравою гамою кольорів розкинулися вони на пагорбі, оточені величезним військом. Здіймалися шиті золотом верхи десятків султанських приймалень, їдалень, почивалень і читалень. Окремо височіли оточені цілими хмарами напівпрозорого шовку споруди гарему з його різноманітними шатрами, наметами і наметиками. А далі шатер султанського шевця, султанського кравця, султанського стрем'яного. Шатер головного астролога падишаха, шатер хранителя шуби й чалми падишаха, шатри хранителів папуги та солов'я падишаха. І все це у шовках, найбагатшій парчі, білосніжних бавовняних тканинах. А разом із

тим золото, золото, золото... Золото у вишивках, золото у прикрасах чарівних мешканок гарему, золото в обладунках особистої варти падишаха й золото у кишенях, гаманах і скринях сотень придворних і різнобарвних попихачів.

Навколо султанського селямлику ^б все потопало в зелених заростях найдивовижніших рослин, які колись були обережно видобуті з різних тропічних лісів і оселилися в коштовних горщиках для того, щоби радувати око володаря землі й неба. А в цьому казковому лісі лунали неземні мелодії, доповнюючи картину едемського саду в уяві юного падишаха. Найвправніші майстри мелодії, зібрані з різних куточків імперії, намагалися кожним рухом, кожним подихом слугувати насолодою своєму володареві. На передгір'я Буковини опустилася чарівна казка.

А втім, уже на відстані версти від конака можна було бачити зовсім іншу картину. Там, за таборами пихатих сипахів і яничар, за конаками арабських шейхів і численних бейлербеїв, за незчисленними обозами й караванами, які містили розкіш для сильних світу цього, там сиділи напівголі діти пустелі. Дикі мешканці кавказьких гір, зарослі, як казкові джини, вони гризли з кісток

^б Селямлик — чоловіча половина будинку в мусульман.

сире м'ясо і перемовлялися гортанними, як гуркіт каменепадку, голосами; загорнуті з ніг до голови у лахміття бедуїни; друзи, що їхньою зброєю були лише кії та первісні луки з отруйними стрілами. Біля них тулилися табори чорнявих, як смола, бородатих греків та болгар. Сумно дивилися їхні мешканці назад, туди, де за смугою серпанку ховалися їхні домівки, поневолені турецькою навалою. Зломлені та сплюндровані імперією османів, вони самі йшли плундрувати землі братів-християн. Йшли з важким серцем, під загрозою смерті у разі непокори, але потайки думаючи лише про втечу. Всі ці люди складали добру третину армії Османа II і, незважаючи на велику свою кількість, швидше заважали планам султана, ніж допомагали їх здійсненню.

Але сімнадцятирічний володар трьох континентів їх не бачив і не хотів бачити. Переповнений передчуттям слави завойовника Ляхистану, він повертався з ранкової прогулянки, вправною рукою притримуючи повід білого жеребця. Позаду, пустивши коней інохіддю, виїжджали кілька десятків вельмож, які були допущені супроводжувати падишаха під час прогулянки.

Наблизившись до свого шатра, Осман зупинився, очікуючи, доки підбіжить темношкірий стрепенний. Той стрімко наблизився і завмер,

підставивши спину під ногу падишаха. Осман недбало кинув повід стайничому і скочив взутою ушитий перлами папуч ногою на спину, а звідти на землю. На мить обдарував поглядом зігнутого в поклоні великого візира.

— Слухаю тебе, Гусейн-пашо.

Гусейн-паша розігнувся і, улесливо посміхаючись, задріботів поруч.

— Маю добрі новини, о володарю правовірних.

— Які?

— Цієї ночі до твоїх могутніх військ приєдналася решта загонів бейлербеїв Діярбакира та Сіваса. Крім того, є відомості від твого вірного слуги Джанібек-Гірея. Він доповідає, що вже увійшов у Молдавію і поспішає з'єднатися з твоїми непереможними воїнами.

— Добре, візирю. Але це вже не суттєво. Ляхистан не має чим нас зустрічати. Перед нами жалюгідна купка гяурів, які не спинять мене ні на день.

— О, це так, рука пророка, хай Аллах продовжить твої дні. Але...

— Що означає «але»? — зневажливо подивився на Гусейна султан.

— До Ходкевича підходять козаки...

— Хіба це має значення для моїх вояків? Ми зметемо мерзенних грабіжників, як воля Аллаха змітає невірних, перетворюючи їх на прах.

— Я не маю сумнівів у цьому, володарю. Однак хотів би попередити, що вони досвідчені воїни...

— Не розумію тебе, Гусейн-пашо, — різко перебив візира Осман, — ти ділишся зі мною власним страхом?

— О, ні!

— Як ні, то я волів би не чути таких речей. Воїни мають вірити у свою силу. І віру цю повинен вселяти в них ти! То цим і займайся. Щоби розвіяти твої страхи, оголосити у війську від мого імені: за кожную голову козака я платитиму по п'ятдесят золотих. — Осман засміявся власній вигадці. — От тоді й побачимо, як довго носитимуть гяури свої непотрібні голови!

— Мудрість падишаха нескінченна, як плин часу! — зігнувся в черговому поклоні Гусейн-паша. У напівприкритих повіками очах він ховав образ, що виникла після звинувачень у браку хоробрості. — Я готовий віддати життя за тебе, о володарю!

— Поки залиши його. Що ще?

— Нічого гідного твоїх вух, сонцесяйний. Деякі труднощі, які виникли у війську, ми, слуги твої, владнали владою, дарованою нам тобою.

— Які ще труднощі?

— О, дрібниці. Були сутички між болгарами й черкесами. Ці нікчемні тварюки посміли порушувати єдність у війську. Їх покарано.

— Так! Не зрозумів! Розповідай!

— Черкеси накинулися на болгар за те, що ті не послухали муедзина і не пішли до намазу. В сутичці загинуло півтори сотні аскерів.

— Шайтан! Чому я дізнаюся про все останній? Ви владнали все?

— Падишах може не турбуватися. З тих загонів страчено кожного десятого. Решті призначено по п'ятдесят ударів батогом. Я думаю, це їх заспокоїть.

— Гяури! Вони сміють порушувати спокій у війську! Шайтан!

— Якщо падишах послухає ради раба свого, я радив би не звертати на це уваги. Ми пошлемо невірних у перших рядах, коли почнеться бойовище. На їхніх спинах славні воїни ісламу отримають безкровну перемогу.

— Гаразд. Вели подавати сніданок, — Осман відкинув запону шатра над блискучими золотими сходишками.

Опівдні другого дня, після нетривалої стоянки, низові запорожці почали наздоганяти ар'єргард гетьманського війська. Спочатку передовий дозор, який їхав на три версти перед

основними силами, а через якийсь час і сам Семен Шило побачили хмару куряви, що завжди переслідувала рух великого війська. Бородавка вже знав, що їх наздоганяє Шило, і трохи уповільнив рух полків, даючи можливість з'єднатися якомога раніше.

Місцевість по обидва боки шляху вже змінилась, і тепер широкі, не торкані плугом степи, подекуди розрізані рубцями байраків і балок, дали місце пагорбам та долинам. На пагорбах тяглися темні смужки лісів, що до них, підстеливши під себе жовті простирадла хлібних нив, тулилися мальовничі села й хутори. У долинах синіли блакитні очі ставків. У їхніх спокійних водах плюскалися срібні боки карасів, жовтіли квітучі водорості й гули цілі хмари болотної комахні. Подекуди береги ставків розташовувались біля самого шляху, опоясуючи биту дорогу довгими стеблами очеретів, серед яких дзвенів різноголосий жаб'ячий спів. Наблизившись до обозу останнього полку, Шило передав командування осавулові, а сам у супроводі двох джур погнав коня чвалом, наздоганяючи гетьмана Бородавку. Чвалати, мінаючи порядки полків, довелося досить довго. Нарешті попереду крізь ліс козацьких списів заблищала срібна куля на верхів'ї гетьманського бунчука. Бородавка про щось жваво розмовляв із генеральним осавулом Тарасом Ганжою.

Гетьманські охоронці лише кинули на кошового насторожені погляди та одразу ж пропустили привітавшись. Семен Шило знав особисто майже кожного з них. Наблизившись до Бородавки, він зняв шапку.

— Чолом тобі, батьку козацький! Приймай у товариство!

Бородавка обернувся. На його похмурому чолі лежала глибокими зморшками заклопотаність. Побачивши запорізького кошового, гетьман щиро зрадів.

— А! Семене! Ну, здоров був, чортяко низовий! — дві міцні долоні зустрілись у дружньому потиску. — Зачекалися, зачекалися. Де ж твої соколи?

— У хвості, як завжди.

— Ну, ти на себе намовляєш: «у хвості, як завжди»! Може, на марші й у хвості, зате у бою перші. От що головне!

— Що є, то є. Рвуться мої пани-молодці до роботи, не спиниш. У степах та плавнях жодного голодранця не залишилось, усе до війська. Ще три дні на Чорному шляху наздоганяли.

— По хліб козацький?

— Не без цього.

— Що ж, і його треба... Ну, розповідай, скільки людей привів, яких, як споряджені, скільки припасу.

— Ти нас знаєш, батьку. Споряджені добре, як-от: спис, мушкет, чотири пістони, шабля або келеп. Куші⁷ та луки тільки в новиків⁸. Є по п'ять фунтів пороху на козака, куль, свинцю вдосталь.

— Армата яка?

— От армата не дуже. Усього п'ять гармат, одна бастардова кольобрина⁹ й чотири серпентини.¹⁰

— Не густо.

— Не густо... зате зарядів до них маємо вдосталь. От такі справи... А всіх нас шість тисяч. Решта в море пішли, я писав тобі у листі.

— Пам'ятаю, — Бородавка дещо спохмурнів.

⁷ Куша — зброя, що має форму лука для метання стріл.

⁸ Новик, або молодик — так козаки називали людей, які недавно пристали до війська й ще не зовсім опанували військову справу.

⁹ Бастардова кольобрина — польова довгоствольна гармата, калібру 10 см.

¹⁰ Серпентина — залізна гармата довжиною 1,6–1,9 м, калібру 5–11 см. Назву отримала від прикрас на стволі у формі переплетених змій.

Кілька хвилин мовчки позирав на дорогу поглядом стомлених очей з-під дорогої бобрової шапки, увінчаної самоцвітами і султаном із павичевого пір'я. Якоїсь миті Шилу здалось, що гетьман поривався щось сказати. Він поводив себе як людина, котра має прийняти важливе рішення і не впевнена в його слушності. Нарешті вимовив:

— У мене вже кілька разів були послы від Ходкевича. Усе підганяє, лемко клятий. А в обозі припасів катма. У тебе як із цим?

— На місяць є провіанту. Гірше з сіном та з вівсом, але доки літо, коні пашу мають.

— Доки літо! Готуйся, Семене, до війни довгої. Отоманин великою силою пре. Тож треба подумати про запаси. Одне слово, йдемо спочатку в Молдавію, потрусимо волошина... Ти як на це?

Шило поважно схилив голову.

— Січ завжди жила за звичаєм, що його залишено від діда-прадіда, — мовив він неголосно, але чітко. — І цей звичай говорить, що запорожці мусять у всьому слухатися гетьмана українського, якщо це не супротив Святого Письма. Тож веди нас туди, куди твоя милість вважає за потрібне. А ми... ми збройною рукою будемо слугувати тобі й вірі православній.

Бородавка уважно подивився на кошового. Ні. Цей ні. Не з тих круків, які кружляють над ним,

очікують, коли впаде без сил. З ним можна бути відвертим.

— Дякую, Семене. Шість тисяч — це добре... дуже добре. Який настрої?

— Як завжди.

Бородавка засміявся розкотистим сміхом:

— Дурне питаю! Козаки сплять і бачать, як би це бусурману в горлянку вчепитися... Я все за своє думаю, — він раптом став серйозним.

— Різне чую останнім часом. Усе різне, та одним миром мащене... Одними нитками шите. І у відданості присягаються. Ні! Тобі я вірю. Варшава мною не задоволена! Чуєш?! Варшава! Ніби я нею задоволений. Сигізмунд, крулев'ята... всі! Сплять і бачать, як мене з дороги скинути. А все того, що руки їм не цілую, як декотрі. Розумієш, кого маю на увазі?

— Розумію, — відповів Шило.

— Сагайдачний... Цей ляхам пасує, як ніхто інший. Слухняний. Думаєш, чого він у Варшаві?

— Але це було вирішено на Раді...

— Ну, звичайно. Рада... Рада вирішила. Півтора року тому ця Рада ледве не стратила цього розумника. Що вона скаже наступного разу?

Семен Шило мовчав. Йому було цілком зрозуміле те, що мав на увазі гетьман. Бородавка не влаштовував поляків. Надто він непостійний і ворожий у ставленні до них. Надто неслухняний.

Надто низького роду. Сейму потрібний другий. Більш лояльний, більш слухняний. І тепер, коли поїхав до Варшави Сагайдачний, який діяв на Яцька Неродича-Бородавку, як червона ганчірка на бика, він ще чіткіше відчув на шиї залізні лещата. Розумів-бо: ляхи мають на меті домовитися з козаками, перескочивши через його голову. Крім того, Сагайдачний гетьманував і до Бородавки. Справно тримав він гетьманську булаву й був відомий серед козаків як талановитий полководець. Тривожним дзвінком пролунало й те, як саме від'їхав Сагайдачний до короля, — Бородавка взнав про це серед останніх. Конашевич вів за його спиною гру, і її значення, на жаль, було занадто недвозначним...

— Добре, Семене, — промовив гетьман після паузи. — Дякую за твої слова. Я ж зі свого боку намагатимуся підтримати вашу довіру... Ох, непросто стало жити, ох, непросто! Часом кинув би все, і до вас, на Низ, як колись! А ти пам'ятаєш?..

Бородавка обірвав мову на півслові, помітивши, що до них наближається генеральний осавул. Ганжа порівнявся з гетьманським конем і поїхав мовчки, кинувши багатозначний погляд на кошового. Семен Шило поспішив відкланятися. Він стрімко повернув коня й помчав у хвіст валки. Сорокадвохтисячне козацьке військо, поглинаючи

версту за верстою, стрімко наближалось до кордонів Волощини.

У Волощині

Спекотне літо тисяча шістсот двадцять першого року догоряло жаринками останніх серпневих днів, коли Бородавка на чолі різнобарвної армії реєстрових, охочекомонних та запорізьких козаків ступив на багатостраждальну землю Молдавії. Сплюндрована численними набігами хижих сусідів, серед яких не впускала свого й Волощина, вимотана боротьбою за трон господаря, нарешті мусила вона прийняти протекцію імперії Османів, а від того й васальну залежність від лідера ісламського світу. Цей вимушений крок захистив од татар, але роздратував козацтво, яке ставило понад усе боротьбу з бусурманами й захист православної віри. Тож тепер, коли країна здригнулася під ударами тисяч копит української армії, серед її мешканців почалася тиха паніка, яка переростала у дикий жах з наближенням козаків. Шляхи між селами й містечками заповнили юрби біженців. Люди, зібравши нехитрі пожитки, ішли світ за очі. Гнали череди худих корів та заліплених реп'ягами овець. Сумно зітхали, поглядаючи назад. Туди, де вже

підіймалися чорнильними ляпами у блакитну височінь дими десятків пожеж.

А козаки, доволі погулявши на околицях Сорок та Оргієва, рушили до столиці господаря Волощини — міста Ясси.

Ясси завмерли. Городяни, покидаючи напризволяще роками нажите добро, тікали світ за очі. Рятували життя серед безмежних лісів Буковини, переховувалися, мов дикі звірі, у карпатських передгір'ях.

У палаці господаря Томша піднявся справжній переполох. Поширилися страшні чутки, що козаки під самими міськими мурами захопили сторожу господаря — сотню гайдуків замкової гвардії. У надвірної челяді стигла в жилах кров, коли вони чули подробиці страшної страти гвардійців. Козаки нібито замордували їх, розлютившись, що між ними немає господаря.

Сам Томша, зблідлий від переляку, бігав кімнатами одягнутий в оторочений горностаєм кунтуш і нижню білизну. Верескливим голосом гукав на челядь:

— Коней, боягузи! О Матір Божа, сідлайте коней! — дзвеніли під розмальованою стелею тремтячі слова. — Я негайно вирушаю до султана... до султана!

Через годину валка змилених коней уже мчала, цокотіла підковами по бруківках осиротілої

столиці. Швидко набираючи рисі, повернула до східних воріт і, вирвавшись на простір, почвралала під крило могутнього сюзерена. Томша, поставлений на престол повелінням султана, мчав шукати захисту в свого володаря.

А ближче до вечора Бородавка став табором, підійшовши впритул до міста. І хоча залоги в Яссах майже не залишилося, він відкинув думку про штурм. Причиною тому стали чергові посли Ходкевича. Вони нарешті доповіли, що королівське військо переправилося через Дністер і почало займати позиції, маючи в тилу Хотинський замок.

Сонце сховалося за мурами Ясс, коли козаки, добре повечерявши, покотом розляглися навколо вогнищ. Слухали кобзарів і ліниво перемовлялися.

Переяславський курінь не був винятком. На возах і під возами, на копицях запашного сіна, на овечих кожухах і просто на землі лежали запорожці, даючи натрудженому за день тілу жаданий відпочинок. Байдуже позирали на двох танцюристів, які, затявшись, били присяди навколо кабиці. Не звертаючи уваги на струмки поту, що збігали обличчям, хизувались один перед одним у шаленому ритмі гопака.

Горбоніс із посмішкою на вустах спостерігав за танцюристами. Один із них, звичайно, Кульбаба, усе ще гатив срібними підковами, збиваючи із землі

куряву, тоді як другий, низькорослий сухорлявий Товкач, махнув рукою і впав на землю біля гурту глядачів.

— А на біса... Не годен! — задихаючись, кинув він і заходився витирати шапкою спітніле обличчя.

— Слабак! — вигукнув Андрій і пішов у присядах виписувати чергове коло навколо кабиці. Майстерно витанцьовував у такт веселим переливам сопілки.

— У нашого малого шило нижче спини. Куди тому Товкачу? — почув Максим поряд голос Микити.

— Еге ж, — кинув не повертаючись.

— А таки добрий козак! Ех, діти, діти! Ото б і я старі кістки розім'яв, та куди там... Та ти вже сядь, Андрійку, відпочинь трохи... — це вже старий сивовусий Сипаха подав свій скрипучий голос.

Максим пригадав давню історію, що її чув колись про дивне прізвисько старого запорожця.

Було це в одному з морських походів. Чи то за гетьманування Ружинського, чи то когось іншого, цього вже, напевне, й сам Сипаха не пам'ятав.

Тоді, зібравшись докупи після страшного шторму, кілька десятків уцілілих чайок пристали до турецького берега. Велике селище, що потопало в зелені апельсинових садів, притягувало морських

вовків мармуровим блиском мечеті та багатих будинків. Козаки поспіхом, але не створюючи галасу, висадилися на скелястий берег. Мовчки перевірили зброю і рушили до селища. Біля човнів, як завжди, залишили лише варту — по два козаки з байдака та ще десяток молодиків. Невдовзі серед мирної зелені садів та солодких пташиних співів, роздираючи навпіл картину едемського саду, залунали постріли. Почулися несамовиті жіночі крики й потріскування вогню — жорстокі супутники раптових запорізьких набігів.

Різанина і грабунок ішли повним ходом, коли враз до чайок із-поміж скель вилетів загін сипахів. Турків було близько двох сотень. Швидко порахували вони човни і миттєво зорієнтувалися в обставинах. Судячи з кількості байдаків, козаків було понад тисячу, тож вступати з ним у бій означало б вірну смерть.

І сипахи вирішили діяти іншим чином. Наставивши наперед себе списи, кинулися на охоронців у човнах, і через хвилину все скінчилося. Далася взнаки раптовість і чисельна перевага. Запорожці навіть не встигли дорожче продати свої життя — один за одним попадали, обливаючись гарячою кров'ю.

Серед інших упав підкошеним і молодик Трохим Коваленко: один із сипахів замахнувся гострою шаблею. Але молодикові всміхнулася

вередлива фортуна. На мізерну мить раніше вдалося дістати Трохиму рятівного пістоля. Гримнув постріл, єдиний у цій сутичці, і туркові у груди вдарив розпечений метал. І хоча невтомне лезо вже співало, розсікаючи повітря, летіло до незахищеної шиї, рука схбила і вістря лише черкнуло по шкірі голеної голови. Бризнула кров — і Трохим полетів долілиць. На якусь мить знепритомнів.

Коли пам'ять повернулася, Трохим побачив у човнах турків, що перевдягались у козацький одяг. Тонким звірячим чуттям він відчув те, що мало відбутися далі: переобтяжені здобиччю запорожці, коли повернуться з набігу, мають потрапити у добре підготовлену пастку. Півтори сотні сипахів засіли на скелястому карнизі над ущелиною, що вела до моря і човнів. Ще півсотні яничарок¹¹ очікували свого часу над обв'язаними очеретом бортами чайок. Неподалік двоє аскерів заганяли коней за нагромаджені над берегом валуни.

Трохим, мов змія, проліз між кам'яними розпадами і скотився в ущелину, яка приховувала турецьких коней. У розпеченому мозку стукотіла лише одна думка: будь-що попередити! Як завгодно дати знати!.. А через хвилину, заколовши ножем

¹¹ Яничарка — рушниця.

обох турків, він похапцем здирав із них дорогий одяг і натягував на себе закривавлені шаровари, халат та чалму. Залишалось проскочити під прицілом двохсот рушниць, що нюхали повітря лише в трьох десятках кроків від єдиного місця, де скелі розступались і вели до селища. Над селищем уже добре розрізнялися дими пожеж. Не вагаючись, Трохим ударив коня і помчав.

— Гой-є! Правовірні! О, горе на ваші нещасні голови! Не там ворог, звідки ви очікуєте його появи! Гяури обійшли нас! Рятуйте себе, о сини Магомета! — залентував він турецькою мовою, що її вивчив іще з дитинства, перебуваючи у неволі.

Коли турки зрозуміли, що їх ошукано, було вже пізно. Запорожці, кинувшись червоною хвилею, знесли засідку й до ноги вирізали загін. Жоден із бундючних сипахів не уникнув кривавих поминок по сорока двох братчиках, що полягли біля човнів. І все це завдяки одному лише Трохимові Коваленку, котрий вистояв там, де не змогли вистояти й досвідчені козаки. Тож на зворотному шляху прямо в козацькій чайці його прийняли у товариство і за давнім звичаєм охрестили... Сипахою! До сліз регочучи, запорожці згадували наполоханий вираз на заюшеному кров'ю обличчі під величезною чалмою...

Нарешті Андрій безсило опустився на землю і, відсапуючись, прислухався до теревенів Сипахи.

— ...А я гульк — татарка за каменем сидить!
Молодесенька! — Сипаха мрійливо закотив
банькаті очі. — Гарнесенька!

— І що, діду, закохалися? — одразу ж під'юдив
Кульбаба.

— Та ні, бісів сину. Я її шаблюкою...

— Тю... І навіщо б воно?

— Вона з пістоля у мене цілилася. Так ось!

— Ти диви! — Андрій удавано здивувався.

— Бісова баба, — зітхнувши, додав старий.

— Ось тобі й маєш! — не вгавав Кульбаба. —

І не жаль було?

Сипаха замислився, згадуючи минулі часи,
потім іще раз зітхнув.

— Чому ж не жаль... Воно ж баба, дарма, що
бусурманка, — старий посмоктав люльку. — Але
сказати, дітки, по правді, баби — то від диявола!
Скількох козаків вони зіпсували, ой-ой-ой!
Скількох лицарів віри святої занастили! То хіба
люципер, ворог людський, знає... Глянеш, бува, —
Сипаха показав обличчям, як він «бува,
дивився», — був козак — і нема. Уже в гречкосії,
баболубе, на паланку. А ото товариство січове вже
й покинув. А хіба воно життя — біля баби за плахту
триматися? Сам бабою зробишся, їй-бо!

Андрій жваво підморгнув Максимові і
панібратськи поклав Сипахові на плече руку.

— Ну, ви, діду, переборщили. Багато ж славних молодців і серед гніздюків. Хоча, звичайно, не таких, як оце ми з вами!

Сипаха струснув із плеча Андрієву руку.

— Хто це ми? Цуценя ти нерозумне! Тьху! Ти скільки хліба козацького з'їв? — бурчав він без злості на Андрія. — Був би Петро живий, скуштував би ти не раз його батога. Батько твій порядок любив...

— А таки ні! — вихопився раптом Товкач. — Без баби теж не можна. От прийдеш із війни, а вже воно і хата, і в хаті. Та на столі. А як пригорнеться... Ех! Та й сини ростуть, у Січ-матінку поповнення. Аякже?

— І гречка! — у тон йому замахав головою Андрій.

— Та йди ти!

Максим не втримався.

— А от ви, діду, хоч і старші, хоч і більше бачили, а я з вами тут не згоден! — сказав він до Сипахи.

— Так, діду! Запричитали: баба — погано, баба до біди доведе! А нам одна Горбоносика...

— Зачекай!

Андрій ураз замовк, почувши, що Горбоніс знову заводиться.

— Так-от. Були ми торік у Кам'янці. Від волохів із листом до кошового повертали, — почав розповідь Максим. — Пам'ятаєте?

— Звичайно, пам'ятаю. Десь із місяць вас на Січі не було.

— Ну, от. Була в мене, одне слово, сутичка там із двома ляхами. Біля шинку. Не сподобалося панам, що запорожець перед ними шапку не ламає. Ну, звичайно, довго не говорили, пішло на шаблі. З першим я впорався досить швидко, зате другий виявився добрячим рубакою. Міцний лях був, та й фехтував вправно. Усе ж таки впорався я з ним. Але зрозумів, що до табору не дійти, сильно мені дісталося. Кров так і юшила. Кілька кварталів я ще відійшов, знав-бо: смерті двох шляхтичів мені б не подарували. Знаєте, як воно в ляха?

— Чому ж не знаємо, — загомоніли присутні.

— Куштували лицарського гонору... ладніші пахолками змагатись, а не на шаблі.

— І що далі? — перервав гомін Товкач.

— А що далі... пам'ятаю небагато, — Максим задумливо поглядав на язики полум'я. — Кімната. Велика кімната. Жіноче обличчя наді мною. Було досить темно, проте я добре бачив її. Надзвичайно вродлива... Так ось, батьку Сипахо, через два дні я був уже в таборі, а вона, яка мене виходила й привезла до коша, сильно ризикувала... Заміжня була. Польського хорунжого дружина.

— Так воно, синку, — зарипів Сипаха, — часом доля таке підносить...

Старий і далі щось провадив, але Максим уже не чув ні його, ні інших, він поринув спогадами у ту мить, коли побачив над собою її...

— О Свята Діво, він помре! Пані, ви розумієте, в якому можете опинитися становищі?! — долітав переляканий голос із темряви.

— Спокійно! — хоча очі були повні сліз, голос пролунав твердо... і надзвичайно милозвучно. — Оленко, подай чистої тканини й теплої води, хутко!

— Ти ангел? — раптом Максим зрозумів, що чує свій голос.

— Ви ще жартуєте? Оленко, швидше!

— Ось тканина, я вже принесла, зараз вода...

Максим відчував себе якимось дивно. Це обличчя серед погано освітленої кімнати виглядало нереальним. Чому ж за ним темрява? Чи, може, це у нього в очах? Стало весело.

— Які тут жарти, — знову промовив він. — Мені здається, що таке обличчя може мати лише надзвичайна істота.

Вона не відповіла. Лише повні очі сліз.

— Якщо ти ангел, я згоден помирати. Гадаю, що не помилився б. Господи! Яка ти гарна!

— Мовчіть!

Десь стукнули двері. Незабаром він почув легенькі дотики пальців, трохи згодом налякане шепотіння:

— Матінко свята! Хіба з людини може витекти стільки крові? Пані Юстисю, давайте допоможу.

— Я сама... Принеси ліпше полотна, напевне, не вистачить.

Задріботіли, віддаляючись, кроки.

— В ангела є помічниця?

— Пан надзвичайно допитливий.

— О, ні. Після погляду твоїх очей все інше не цікаве.

— Чому тоді запитуєте?

— Це пусте... мені здається, я тепер не зможу тебе забути.

— Годі! Ви марите... Ну ось, здається, кров зупинено. Вам дуже боляче?

— Боляче? Що ти! Дай мені руку.

Одразу ж відчув гарячою шкірою долоні прохолоду тендітних пальчиків. Ледь-ледь стиснув. У цей час побачив у її очах щось таке, від чого тенькнуло в серці. І пальці ледь чутно відповіли на потиск. Чи, може, здалось?..

— А я думаю, — долинув крізь образи минулого голос Андрія, — це не головне. Ну, чому ж тоді бабу на Січ не пускають? Щось воно є!

— Так то не в бабі діло! Пусти її до таких шибеників, як оце ти, — біди не оберешся! — відповів Микита.

— З чого б це?

— А з того! Вона тобі цицьку покаже, а ти сядеш і будеш плакати! Кавалір ще мені!

Зі сміху впала майже половина куреня. Сильніше за всіх реготав Товкач, який не забув Андрієві «гречку».

— Ну, то ще як знати! — відбивався Кульбаба.

— А що там знати, як є, плакатимеш! — устряг до розмови Товкач, та, мабуть, невчасно.

— О! — Андрій зробив великі очі. — Це що за філька?! Ти чого не спиш? Дивись, як повернемось, Одарці все розкажу, ото відлупцює!

Сміх ще подужчав. Нарешті надійшов курінний і почав гримати:

— Ану, цить! Спати краще б лягали... іржете, мов коні. Кульбабо, це вже ти до одного місця дорогу розповідаєш?

— Що ви, батьку! — Андрій зробив чесне обличчя. — Але якщо ви прийшли послухати...

— Та йди ти... — махнув рукою Беркут.

Через годину нарешті почали вкладатися. Подекуди ще палахкотіли вогнища, нагадуючи Яссам, що небезпека поряд, але більша частина козаків уже хропіла. Розкинулися просто неба.

Безтурботно підставили обличчя легесеньким струменям нічного вітерця. Лише їздили навколо великого, зробленого з возів табору комонні вартові. Час від часу перегукувалися від нудьги. Незабаром табір поринув у сон.

Ранок іще тільки позолотив дерева на узліссі та сиві мури недалеких Ясс, коли Микиту розбудив джура кошового. Постукав легенько по плечі, і Непийпиво миттю скочив на ноги.

— Що тобі?

— До кошового давай.

— Яка справа?

— Там дізнаєшся, він мені не казав.

— Добре, — Микита потягнувся й попрямував до бочки з водою. Похапцем вмився й пішов шукати отамана.

Семен Шило вже з годину не спав, і кілька джур збилися з ніг, виконуючи його накази. Привітався з Микитою і відвів його вбік.

— Справу до тебе маю, Микито.

— Слухаю, батьку, — Микита з повагою стягнув із голови шапку. За запорізьким звичаєм він нічим не виказував, що говорить із давнім приятелем. Навпаки, зігнув голову, мовчки чекав, що накаже кошовий.

— У чати поїдеш...

Микита мовчав.

— За наказом Бородавки, від кожного полку чати йдуть. Провіантом запасатися. Так ось.

— А не запізно?

— Не мотай душу... Одне слово, військо зараз іде до Могилева, а часу обмаль. Тож підбери три сотні охочих, візьми сотню возів і вирушай. Будеш за наказного отамана.

— Дякую, батьку, за честь, — відповів Микита.

Кошовий махнув рукою.

— Ділом подякуєш. Мав їхати Степан Підмогильний, курінний Сергієвських. Але він мені тут потрібний. Та й ваш Хвилон... Одне слово, ти знаєш, що і як.

— Коли виступати?

— Якнайраніше! — Шило помовчав. — І знаєш... Дивись, обережніше. Турок зовсім поряд, ось-ось із-за пагорба вилізе. Чим той Яцько думає?..

Не гаючись, Микита пішов збиратися в дорогу. Коли минав вози Попівського куреня, почув за спиною швидкий тупіт ніг. Підбіг Кульбаба, який чув, що Микиту викликав кошовий. На обличчі мав вираз зацікавленості.

— Микито, а що воно, вирушаємо куди? — запитав, наздогнавши.

— Вирушаємо.

— Куди?

— По припаси. Поїдеш?

— Аякже!

Знайшовши курінного, Микита розповів йому про наказ кошового. Той мовчки махнув головою. Через півгодини козаки вже перекидали пожитки з одних возів на інші. А ще через годину валка вирушила у дорогу.

Ішли швидко, переважно манівцями. Обачний Микита вислав наперед дозорних і все ж почував себе неспокійно. Звиклий до степових просторів, він не міг заспокоїтися серед порослих густими лісами пагорбів Буковини. Увесь час напружено вдивлявся в проміжки примарного світла між розлогих, величезних, як казкові богатирі, дубів. А нерівна стрічка лісової стежки все петляла й петляла, лише деколи вибігаючи на залиті сонцем сінокоси, садки і спорожнілі вже хлібні ниви.

Одне за одним минали невеличкі мальовничі села, біленькі хатки яких ховались у намистинах червоногарячих яблук і медово-жовтих груш. Із-за плетених тинів, густо порослих стеблами квасолі й гарбузинням, позирали налякані селяни. Сильно поживитися поки що не вдавалося. Люди тут жили досить бідно, а Микита, який мав м'яку вдачу, не хотів починати грабунок. Нашвидку домовлялися зі старостами і, взявши те, що люди давали самі, рухалися далі. Ввечері були вже майже під Сучавою. Велике місто з міцною залогою не

входило у плани Микити, і він дав наказ зупинитися. Трохи помисливши, вирішив вислати розвідників і зачекати їх повернення.

Очікувати довелося недовго. Вже через півгодини з'явилися розпалені верхогонами дозорці й доповіли, що поряд стоїть укріплений хутір.

— Хвилинка десять усього. Татари там, перед нами заїхали шестеро. Дві гарби з ними.

— Татари? — Микита замислився, — вони вже тут! Що ж діяти, вози порожні!

— Мало їх, — говорив Максим. — Та й, може, не татари. Там близько не під'їдеш, можуть помітити. Можливо, ми й помилилися.

— Поїхали! — вирішив Микита.

Залишивши вози у хвості, запорожці заглибились у хащі, маючи намір підійти до хутора не зі сторони битої дороги. Коні м'яко ступали по вогкому, місцями порослому кущиками папороті, листю, десь у височині завзято застукотів дятел.

Нарешті побачили галявину. Посеред великого майдану похмуро височіли чорні від часу ряди частоколу. За ними можна було розрізнити кілька високих, укритих гонтою дахів. Периметр укріплень нагадував колесо велетенської кантари, що його невідомий богатир поклав на високий земляний насип, оточивши глибоким, наповненим водою ровом. У світлі сонця, що схилялось до заходу, на дзеркалі води білосніжним бісером

проступали крапинки латаття. У частоколі були прорізані бійниці, а з вежі, яка височіла над міцною брамою, стирчало дуло гаківниці.

На узліссі спинилися. Микита уважно поглядав на фортецю, досвідченим оком вирізняючи всі сильні й слабкі місця її оборони. Одразу ж побачив кілька місць, де земляний насип осипався, даючи можливість підійти впритул до частоколу. Повернувся до козаків.

— Корж і Кульбаба, — кинув неголосно, — поїдете зі мною. Решті чекати тут.

Круглолиций смагливий молдаванин Михай Корж, а за ним і Андрій виїхали вперед і порівнялися з Микитою. Неквапливо поїхали відкритим місцем до брами, яка зловісно поглядала на козаків очима-бійницями.

— Будеш за перекладача, Михай, — звернувся до Коржа Микита, — біс його знає, хто там. А ти, Андрію, — повернувся до Кульбаби, — тримай на прицілі вежу. Щоби у нас із гаківниці не пальнули.

— Зробимо, отамане! — Андрій витягнув із кобури пістоль і перевірів на полиці порох.

Наблизилися до воріт. В одній із бійниць на мить з'явилася неясна тінь, і козаки насторожилися.

— Стій, де стоїш! — раптом гаркнув хтось над головою. Говорили поганою українською мовою.

— Стоїмо, не хвилюйся, земляче, — відповів Микита.

— Чорт тобі земляк, харцизяко!

— Не лайся, хазяїне, краще вислухай.

— Кажи, що хоч. Тільки стій на місці, а то вмить дірок наробимо.

— Ми запорожці. Ідемо на війну. Від вас потрібно сіно, овес, пшениця. Візьмемо небагато, не ошукаємо. Так що давай по-доброму.

— А як по-доброму, то йди під три чорти!

Микита хмикнув.

— Ну, що будемо робити? — стиха мовив до Андрія.

— Спалимо до дідькової матері!

— Як ти думаєш, скільки їх там?

— Напевне, чоловік тридцять-сорок.

— Он на пагорбі смерека, бачиш?

— Та бачу, — Андрій подивився на велике розлоге дерево.

— Давай туди, як повернемося. Тільки тихо, там їх і порахуєш. — Андрій схилив голову на знак згоди, а Непийпиво голосно промовив:

— Що ж, ні то ні. Але пильнуй, щоб, жалкуючи малого, все не згубив.

— Спробуйте. Ми вам миттю боки намнемо, — долинуло з-за частоколу.

Козаки повернули коней і чвалом поскакали на узлісся, де залишився чекати весь загін.

Спішилися. Микита наказав вечеряти, не розводячи вогню. Козаки втамовували голод сухарями й холодною тетерею. Стиха перемовлялися. Після швидкого денного переходу відпочинку були лише раді. Нарешті повернувся Кульбаба. Зупинився біля Микити, ретельно витрушуючи хвалькуватого китайчатого каптана. Тонке червоне сукно було вкрите дерев'яними трісками й шматочками кори.

— Там їх небагато, — відповів на запитливий погляд Микити. — Я нарахував двадцять п'ять чоловік. По одягу волохи. Біля стайні коні. Здається, татарські бахмати.

— Що?! — стріпнувся Микита. Він хвилину помислив. — Татар не бачив?

— Ні.

— Багато коней?

— Шестеро.

— Шестеро... Де ж їхні хазяї?.. Ну добре, будемо чекати.

Напад було вирішено здійснити під ранок. Сиві передсвітанкові години найбільше пасували — варта зазвичай втрачала пильність від утоми й напруженого чекання. У вечірніх сутінках Микита ще раз обійшов хутір. Місцина — ліпшої не знайдеш. Для захисту від непроханих гостей майже ідеальні умови. Ліс там, де він підступав близько до рову, було вирубано. Спалено очерет у болотистій низині. Але Микиту це не засмутило. Він уже мав

план нападу. Близько півночі розділив загін на три частини. Дотримуючись тиглі, принесли на узлісся довгі драбини, що їх збивали за кілька верст, щоб не видати себе стуком сокир. Ближче до ранку козаки роздягнулися, залишаючись в одних лише шароварах, і вимастились у багнюку, змішану з попелом. Микита ще раз усе ретельно перевірів. Усе готово. Всі на місцях. За високим гостроверхим плотом цілковита тиша.

Рушили. Максим та Андрій поряд. Підійшли до рову. Нічна вода неприємно холодила. Ноги заплутувались у водоростях. Але все ж перепливли, не гаючи часу. Запорожці присіли під стіною і затаїлись. Ішли хвилини. Незабаром зі сторони воріт почувся тупіт копит і крики. Кілька разів бахнули постріли. Це два десятки молодиків за Микитиним наказом кинулися з криками дорогою до воріт, щоби відвернути увагу. Глухо бахнула гаківниця з вежі, за нею ще одна.

Микита рвучко піднявся на ноги і рвонув шаблю з піхов.

— За козацьку славу! Вперед, молодці! — щосили крикнув він і першим кинувся нагору по свіжовирубаних шаблях.

Над головою гримнув постріл, і спину несильно обпало. Микита підняв очі й, побачивши нечітку постать, рубонув шаблею. Почувся зойк, і постать зігнулася навпіл,

починаючи осідати. Микита вискочив на стіну й одразу підставив шаблю під удар — на нього летів хтось із перекошеним обличчям у гостроверхому татарському капелюсі. Микита зробив випад і, відступивши, ударив противника з-під низу. Шабля ввійшла в тіло, враз темніючи від густої крові.

Козаки один за одним перелазили через частокіл і невдовзі на подвір'ї вже тривав запеклий шабельний бій. Дзвеніла криця, несамовито волали поранені. Якоїсь миті Микита зустрівся з Кульбабою. Той, як завжди, насолоджувався лихоманкою бою. З ніг до голови забризканий кров'ю, він на мить усміхнувся Микиті, змахнув закривавленою шаблею і побіг до великої будівлі у центрі двору. Там ще боронилися залишки залоги. За кілька хвилин усе закінчилося.

Микита оглянувся навкруги. У ранковій імлі подекуди лежали вбиті та поранені. Декілька козаків із шаблями в руках ходили поміж них і завершували муки вмираючих. Він підійшов до воріт і, відкинувши важку колоду, яка слугувала затвором, відчинив їх. На подвір'я увірвалося кілька вершників. Зрівнявшись із наказним отаманом, вони притримали коней. Це були молоді козачата, які перед початком штурму галасували біля воріт. Микита пригадав кілька пострілів із гаківниць.

— Ну що, всі живі, здорові? — притягнув він за повід найближчого хлопця.

— Усі, батьку. Тільки Яцькового коня вбило. З вежі як смальнули! Кінь як заірже! Яцько на землю впав, а коневі шию перебило. Ми...

— Та перестань торохкотіти, Яцько цілий?

— Цілий, батьку!

— От і добре, — Микиті відлягло від серця.

Він уже картав себе за те, що послав молодиків під вогонь гаківниць.

— Давай миттю до лісу. І скажи, щоб усі сюди мчали. З возами, зі всім! Давай!

Хлопець розвернув коня і помчав до лісу, а Микита повернувся на подвір'я. Назустріч двоє козаків волочили полоненого. Непийпиво сів на грубий стовбур поваленого дерева, який лежав під стіною комори, і чекав, поки зв'язаного волоха кинули до його ніг.

— Хто такий будеш? — запитав у того.

— Я Йон. Йон Кондулеску, мильостивий пане, — відповів той із сильним акцентом. Голос бранця тремтів, а очі благально дивилися на запорожця. Непийпиво впізнав голос, що лунав із-за воріт.

— Звідкіля ось це? — Микита махнув головою у напрямку мертвого татарина, який лежав неподалік.

— Я все скажу, все! Тільки не вбивайте!

— Не вб'ємо. Тільки поведься гарно. Так ось, я повторюю запитання, звідки татари?

— Це посольство, пане, посольство! Хан Джанібек-Гірей посилав до господаря Томша. Але він уйшов до султана Османа. Тож вони повертались до хана. У нас залишилися на ніч... Йой, ненько, кляті козачиська усіх побили! — раптом запричитав бранець. Один із козаків штурхнув його ногою, і він замовк.

— А чого ж ви бусурманам служите, га?

Кондулеску затрясся всім тілом.

— Турок прийде — б'є, козак прийде — б'є! — плаксивим голосом заводив він.

— Ну-ну, у татар, напевно, з гаківниць не стріляли.

Полонений мовчав.

— Де зараз хан з ордою?

— Я не знаю де, але дуже близько, йой, зовсім близько!

— Ну, то ось що! Ми забираємо все, що нам необхідно, і йдемо своєю дорогою. Ти поки будеш тут. Коли вирушимо, я тебе відпущу. Дивися за ним добре, Малюто, — звернувся він до дебелиого козарлюги, що тримав полоненого, — а то поки будемо вози вантажити, він іще, не дай Боже, татар приведе.

Швидко завантажилися. Всі запаси вже були вложені й готові до перевезення. Очевидно, усе готувалося для татарської орди. На вози зносили

полотняні мішки з пастремою¹² й сухарями, рибою і мукою. Усе швидко вкладали, вкриваючи цупким полотном, і перетягували просмоленими мотузками. Вигорнули чималого сінника і забрали десять возів сіна. У клуні знайшли два вози свіжоспечених житніх хлібів. Ще десяток ущерть заповнили мішками з пшеницею, житом та ячменем. Окремо знайшли три вози, навантажені запасом пороху та куль. Із вежі зняли дві гаківниці. Козаки збирали по подвір'ї трофейні шаблі, мушкети та ятагани. З обори виганяли два десятки корів. У стайні знайшлося стільки само коней. Микита дивився на те, як швидко наповнювалися вози, й палив люльку. Підійшли Андрій і Максим. У Кульбаби при боці висіла нова турецька шабля.

— Ну, як тобі шабелька? — похизувався він перед Микитою.

— Гарна, — обхопив Непийпиво зручне прохолодне руків'я, — у кого вициганив?

— Ну-у... — протягнув Андрій, відкопилівши губу, — скажеш таке! У мурзи в бою здобув. А ось ще! — Кульбаба витягнув із глибочної кишені шароварів шкіряний гаман, туго набитий срібними татарськими аспрами.

¹² Пастрема — в'ялена баранина.

— Той що каже? — махнув Максим головою у бік полоненого волоха.

— А, нічого путнього. Каже, що татари зовсім поряд, та я й без нього знаю. Але він усього не каже. Допитати б, та часу нема... Ви чого вештаєтеся, вози навантажили?

— Свої — так, — недбало кинув Андрій.

— Ну, то біжи іншим допомагай! Чув, що татари поряд? Хочеш наскочити?.. Давай-но, рухайся!

Андрій, не сперечаючись, подався до комори. За мить уже викочував звідти важкі бочки й разом ще із двома козаками вантажив їх на вози. До них приєднався й Максим.

Стрімкою ходою Микита попрямував до найближчої будівлі, яка підіймала свій високий дах посеред двору. Схилив голову в низеньких сінях і ступив через поріг до світлиці. Світлиця, завішена килимами, була навіть більшою, ніж здавалося з вулиці. Вона вже несла на собі сліди козацьких відвідин — перевернуті лави, зірвані зі стін полиці й черепки на струганих дошках долівки. Поряд, у калюжі крові, завмер ще один татарин. Він був одягнений у зелений жупан, а не в баранячий кожух, на відміну від тих, що були вбиті на подвір'ї. Скляні очі дивилися в стелю, чорний рот широко відкрився у нечутному крику.

Микита обдивився кімнату. Одразу ж помітив, що на стінах відсутні образи. Поруч із розбитою скринею побачив невеличку книжечку. Зігнувшись, підняв. У срібних палітурках сторінки з чудернацькими змійками арабської в'язі. Коран. Микита похитав головою і пожбурих знахідку в купу мотлоху. Запалив наготовленого раніше смолоскипа. Коли по просмоленій парусині затанцювали язички полум'я, кинув услід за Кораном. Одразу ж зайнявся килим на стіні. Рвучко попрямував до дверей.

Козаки закінчували ладнати вози. Через п'ять хвилин, коли з підпаленої колиби пішов густий чорний дим, загін виїжджав за ворота. Останнім, полоснувши ножем по путах на руках полоненого, від'їхав Малюта.

Волох постояв іще деякий час. Потирав занімілі зап'ястя і дивився услід козакам повним ненависті поглядом.

— Погані пси! Свинопаси... Я з вами ще зустрінусь! Я вам ще покажу, як знущатися з родичів господаря Томша!

Сиплючи прокльонами на адресу запорожців, Кондулеску швидко перетнув відкриту місцину перед відчиненими воротами. Заглибився в ліс у напрямку, протилежному тому, куди поїхали козаки. Огрядний волох поспішав і навіть час од часу переходив на біг. Однак дуже скоро він

покинув це незвичне для себе заняття. Десь попереду почулось іржання коня...

Микита гнав загін без перепочинку аж до обіду. Час од часу тривожно поглядав назад — чи не з'явилися, бува, татари. Але у скелястих, укритих густим підліском улоговинах було видно хіба на сто-двісті кроків, тож тривога не покидала. Нарешті вдалині стала помітною широка срібляста стрічка Прута. Швидка гірська річка текла тут у широкому руслі з плескатою, обтесаною водою пісковика. Подекуди сильно розливаючись, у багатьох місцях вона звужувалася. Оскільки там було мілко, козаки мали цілком реальний шанс переправитись, не витрачаючи багато часу.

Густі зарості верболозу, кленів та тополь біля річки стали ще густішими. Скелясті береги ховалися під кількома ярусами пишної рослинності. Скоро стало неможливим просуватися — вози безнадійно застрягали у непрохідному підліску. Тріск гілок, посилений луною кількох скель, було чути на багато верст. Вирішили просуватись уздовж берега.

Нарешті хащі почали рідшати й розступилися, запрошуючи подорожніх до широкого русла під укритою пагонами дикого винограду скелею. Торохкотячи важкими возами, валка виїхала на висипаний кам'яними брилами берег. Микита дав

команду на короткий перепочинок, а сам заходився перевіряти глибину річки. Гайдук, радіючи воді, голосно форкав і здіймав хмари сріблястих бризок.

— Можна переправлятися, — сказав, коли повернувся, до Горбоноса. — Трохи глибше, ніж здається, але вози пройдуть. І течія несильна. Починаємо!

Важкі фури, занурюючись мало не до верху кованих залізом коліс, потягнулися довгою стрічкою до протилежного берега. Ішли навскіс, намагалися зменшити силу течії. Повільно, але без зупинок долали сажень за сажнем. Ось уже й перший віз, стікаючи цівками води, викотився на низький, порослий зеленим килимом трави, берег. За ним другий, третій. Почали переправлятися комонні. Затягнуті шкіряними пасками широкі кінські груди, мов міцні носи моноксилів¹³, розрізали струмені прозорої води. Через чверть години більша частина чати була на протилежному березі. Микита, що його весь час не залишало гостре відчуття небезпеки, почав заспокоюватися. Дочекавшись, поки остання фура виїде на берег, спрямував Гайдука слідом. Більша частина козаків була вже за Прутом, тож його місце як наказного

¹³ Моноксил — човен, що його видовбували із щільного дубового стовбура.

отамана разом із ними. Просто з коня черпнув шапкою мутнуватої після переправи возів води, вилив собі на голову. У цю мить вуха різонув посилений луною крик:

— Татари!!!

Тьохнуло серце, а в голові забилася зрадлива думка: «Не встигли! Не довів людей! Тут усі й поляжемо...» Струснув головою, відганяючи її. Не час для малодухості, треба організовувати оборону.

Гайдук вискочив на берег у кінці броду й почав бити копитом землю — він миттєво реагував на настрій господаря. Позаду, на протилежному березі, збилася купка тих, хто не встиг переправитись. І лише тепер Микита зрозумів свою помилку: він у поспіху кинувся до броду без розвідки. Тепер загін був фактично розділений на дві частини, що у кілька разів зменшувало їхні шанси...

А зі сходу вже підкочувалися татари. Ішли великими купами по обох берегах. Гелготали, побачивши козаків, лупцювали коней і готували луки. На перший погляд їх було кілька тисяч, хоча Микита не вірив першому враженню — кожен із татар вів три-чотири коня, тому кількість їх здавалася більшою. Усе ж сили були не рівні. Особливо там, на тому березі. Раптом Микита помітив на скелі за річкою чорний отвір печери. Зовсім поруч з товаришами! Він опустив погляд

нижче: козаки, які не встигли перебігти брід, уже залягли й почали готуватися до оборони. Серед них побачив Кульбабу.

— Андрію! — щосили заволав Микита. — Андрію!

Андрій повернув голову. Почув!

— Андрію! Над вами печера! У печеру!

Микита ще встиг побачити, як Андрій махнув головою на знак розуміння і вказав братчикам на отвір у скелі. Козаки покинули коней та подерлися нагору. Навколо них уже густо падали татарські стріли. Зрідка лунали постріли з яничарок.

Далі спостерігати за ними Микита не мав часу. Татари підходили й до них. Змахнувши батогом, підгнав коня й за мить був уже серед козаків. По розлогому, порослому рідкими деревами полю підкочувалися цілі натовпи ворогів. До них залишалося не більше милі.

— До бою, товариство! Вози в коло, нумо поспішимо! Діставай мушкети, буде для них робота! — посипав Микита наказами, як справжній отаман. Бувалі запорожці виконували його накази чітко і швидко, тож коли татари підійшли ближче, табір із виставлених в коло возів наїжачився двома сотнями мушкетів. З-під козацьких оселедців похмуро позирали уважні очі.

Польське військо нарешті стало під Хотином. Напередодні був закінчений міст через Дністер, і вояки, проминувши сіре громаддя старовинної цитаделі, почали укріплювати табір на навколишніх пагорбах.

Закінчилися довгі, нудні, а головне, безрезультатні діалоги в Сеймі, настав кінець потугам магнатів у пошуках коштів, застигли в напруженому чеканні міста й села Речі Посполитої. Результати не вражали. Із санкціонованих Сеймом п'ятдесяти тисяч вояків вдалося набрати лише тридцять п'ять. Та й ті були споряджені не найліпшим чином. Звичайно, гусарія, як завжди, була на висоті. Не відставали й рейтари з драгунами. Однак піхотні полки були далеко не найліпшими. Сумною сивою вервечкою тяглися вони, видираючись на крутий берег Дністра. Здебільшого мовчали, вдивляючись у місця, де, можливо, доведеться скласти покірні голови. Слухняно виконували крикливі накази бундючних сотників, одягнутих у лундиші й кармазини. Озброєні подекуди лише списами, у затертих свитинах, почорнілих обладунках, ішли вони, ступаючи натрудженими далекою дорогою ногами. Безбарвними очима позирали на блискучі гусарські хоругви, які, стрімко долаючи кручу, з різьками й цимбалами мчали повз них, поділяючи світ на два рівні: тих, хто поганяє, і тих, кого поганяють.

Ян Карл Ходкевич, немолодий шляхтич, якому Сейм довірив командування цією військовою силою, сидів верхи на коні й позирав на піших жовнірів із кислою міною на сивовусому обличчі. Вкрите зморшками, бліде, із синіми прожилками на обвислих щоках лице морщилося ще сильніше, коли Ходкевич проводжав очима свої полки. Останнім часом він все чіткіше бачив, що поразка майже неминуча, але гнав від себе цю думку.

Місце для табору було обрано поблизу замчища, яке побудував ще Данило Галицький. Ходкевич, що вважав себе великим військовим теоретиком і зачитувався описами битв Сципіона Африканського, Гая Юлія Цезаря й Мехмеда II, завойовника Константинополя, вбачав у цьому щось символічне. Твердиня, побудована великим князем, вселяла в душу віденського воєводи відчуття власної значущості на теренах історії. Однак цей факт залишався єдиним, що піднімало його настрій. Увесь час після прибуття до місця битви Ходкевич присвячував укріпленню табору, але результати не тішили. Сил помітно не вистачало, тож Ходкевич усе більше тривожився відсутністю Бородавки. Знаючи непостійність козацтва у стосунках із Польщею, від них можна було очікувати будь-чого. Ще свіжими були спогади про цецорську поразку. У минулому році Бородавка відверто відмовився від спільного

походу... Закінчилося жахливо, хоча сили були майже рівні. Тоді ще була могутня армата, яка тепер націлиться на самих поляків. І летіли гінці до ненависного хлопського гетьмана, хоча Ходкевич закипав люттю, виписуючи на білосніжних аркушах стримані офіційні формули. А Бородавка, як на те, вів себе вороже. Він і не збирався давати жодних гарантій, хоча відверто й не відмовлявся від війни. Козаки трошили Волощину і Молдавію, поводячись, мов захмелілий лобуряка перед очима застиглих на посту вартових, роль яких виконували армії двох могутніх держав...

Ходкевич зусиллям волі відігнав невеселі думки, смикнув коня за повід правою рукою. Кінь круто повернувся, гучно зацокотівши копитами по дошках містка. Ходкевич різко відхилив голову від густих гілок ліщини, які, вистромившись із глибокого фортечного рову, сягали самої дороги, і поїхав догори, до майбутніх позицій. Там, на чорних шрамах окопів, метушилися, мов мурахи, тисячі жовнів. За рейментарем кинулися блискучі панцерники особистого почту.

Проминувши траншеї і шанці, Ходкевич наблизився до ставного шляхтича, одягнутого на західний манер у білосніжні шовкові гетри, черевики з великими срібними пряжками, широкі сині панталони й розшитий золотом жупан. Голову

з довгим рідким волоссям покривав кристалий капелюх зі страусовим пір'ям.

Воєвода краківський, володар неосяжних земель і тисячних маєтків, емоційно вимахував тростиною із золотим поруччям. Пересипаючи мову міцними лайками, він віддавав розпорядження кільком ротмістрам, що виструнчилися поряд. Нарешті побачив Ходкевича, і відразу на його обличчі з'явилася вимушена посмішка.

— Вітаю, пане коронний гетьмане! Як справи? Ходкевич посміхнувся у відповідь.

— І я вас вітаю, пане Любомирський. А про справи хотів запитати у вас.

Любомирський одразу спохмурнів. Від Ходкевича не сховався і злий вогник у його очах. Спочатку Сейм розглядав Любомирського на посаду рейментаря, але врешті спинився на особі Яна Карла, залишивши князеві образливе для нього місце польного коронного гетьмана. Очевидно, пан Станіслав цього не забув.

— Наші жовніри — лайдаки, прошу пана! — вигукнув він запально. — Турки вже поряд, а будівництво проходить украй повільно! Жовніри поводяться, як німечні старці! Таке враження, що їх не годують.

Любомирський, намагаючись не потрапити ногою у свіжовириту землю, перескочив на

невеличкий острівець із трави. Махнув рукою до челяді. Йому негайно подали коня.

— Це тіні, а не солдати, — кинув він, закидаючи ногу в сідло. — Якби не кавалерія, я волів би негайно повертатися до Кракова, щоби зустріти турків на міських мурах! Де їх набрано?!

— А на що ви сподівалися? — знизав плечима Ходкевич. — П'ятдесят тисяч лицарів лежать під Цецорою, і підняти їх зможе хіба що сурма Страшного Суду. Тож маємо розраховувати на те, що маємо.

— О, бідна пані Жолкевська! — зітхнув Любомирський і похитав головою, скорботно опустивши обличчя. — Вона мусила подорожувати до Стамбула по голову улюбленого малжонека. Хіба не достойна жалю ця мужня жінка?

Ходкевич промовчав, і Любомирський продовжив:

— А пан Калиновський? Благородний шляхтич навіки згинув у хвилях Прута... А Конєцпольський? Здається, тільки вчора ми разом піднімали келихи, а тепер він змушений споглядати зі своєї темниці на синь Босфору! Бог відвернувся від нас під Цецорою, єдина в цьому причина.

— Пан Бог, його воля, був за нами. Не плутайте Божий промисел із помилками військових рейментарів та зрадою мерзенного Граціані!

— І це теж, і це теж, — погодився Любомирський.

— Але то минуле. Ми ще не знаємо, що станеться, власне, з нами. Треба мислити про це.

— Згоден із вами.

Трохи помовчавши, Ходкевич запитав:

— Як взагалі настрої у війську?

Любомирський зітхнув.

— Настрої поганій, щоб не сказати ще гірше...

— Чому?

— Цьому є декілька причин. І вони, як завжди, банальні. Це виплата утримання і зневіра у перемозі.

Ходкевич напружився. Кілька хвилин про щось думав. Вони поволі їхали перед валом, на якому подекуди працювали землекопи. Високий, із запахом свіжої землі, насип. Наїжачився гострими дубовими палями, вкрився хитромудрими укріпленнями, хижо вищерився гарматними стволами. Ходкевич не міг не відзначити вдалу, з точки зору фортифікації, побудову табору.

— Вони не вірять у перемогу... О Свєнта Діво! Скільки разів я жалкував, що минули часи Давнього Риму! І щоразу переконувався, що жаль цей небезпідставний. О пане Станіславе! Хіба легіонери Сципіонів не вірили в перемогу над Ганнібалом навіть після нищівних поразок під

Канами та Транзіменським озером? Хіба терзалися сумнівами їхні наступники, коли заглиблювались у хащі германських лісів уже в часи безсмертного Октавіана Августа? Чи коли кидались у холодні хвилі серед берегових скель Британії? Чому в мене немає таких жовнів?

Любомирський, в черговий раз погоджуючись, хитав головою. Він добре знав захоплення коронного гетьмана історією війн Давнього Риму, тому не сперечався.

— Ці залізні люди вміли переносити труднощі, а також вірили в себе. Тому й володіли більшою частиною цивілізованого світу... Ave Caesar, morituri te salutant ¹⁴ ! Чуєте, пане Любомирський! Скільки мужності у цих словах, скільки самопожертви! Цезарю! Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе! Хіба можна не захоплюватися цими героями?

— Але, наскільки пам'ятаю, ці слова говорили гладіатори... — невпевнено вставив Любомирський.

Ходкевич спалахнув:

¹⁴ Ave Caesar, morituri te salutant! (лат.) — «Живи, Цезарю, на страту роковані тебе вітають!» — цими словами вітали римського імператора гладіатори, виходячи на арену.

— Не в тому річ! Цими словами найбільш влучно можна схарактеризувати римлян... А що у мене? Вони не вірять у перемогу...

— Але погодьтеся, на це є певні підстави. Табором поширилися чутки, що козаки перейшли на бік турків. Кажуть, вони не прийдуть.

Ходкевич миттєво повернувся з античних часів до проблем сьогоденних.

— Чому ж ви дозволяєте такі чутки? — зиркнув він на Любомирського. — Я волів би, щоб тих, хто розпускає такі плітки, не гаючись, карали.

— Але я так і дію! У моїх полках не наважуються навіть натякати на такі непотрібні теми! — Любомирський зробив відчутний наголос на словосполученні «моїх полках». Ходкевич зрозумів натяк, але не відповів нападком на напад. Дивлячись десь поперед себе, чітко промовив:

— Негайно оголосить у війську, що в мене були послы від Бородавки та Сагайдачного. Козаки поспішають нам на допомогу і через кілька днів будуть тут.

— Добре. А це є правда?

— Для них, — Ходкевич показав пальцем на працюючих жовнірів, — правда!

— Бувають моменти, коли бажаєш стати простим жовніром! — зітхнув Любомирський.

— А от тут я з вами цілком згоден! — Ходкевич махнув рукою до гусарів, які

супроводжували його, і чвалом погнав коня вниз порослим травною схилом. Туди, де широкою блакитною стрічкою, вигнутою, як кривий турецький ятаган, ніс свої води могутній Дністер.

Татари тримали в облозі невеличкий козацький табір уже три години. Спочатку, побачивши свою кількісну перевагу, кинулися, було, у наступ, але напорилися на щільний мушкетний вогонь і відкотилися. Козаки з неймовірною швидкістю робили залп за залпом, і шквал гарячого свинцю просто зніс, зрубуючи, як косар осоку, п'ять десятків найліпших нукерів Кантемір-мурзи. На зеленому килимі над Прутом застигли брудні плями вбитих вояків. Щось подібне коїлось і на протилежному березі річки. З печери час від часу гостро лунали постріли, і татари трималися від неї подалі. Обережно поглядали вони у темний отвір нагорі й одразу ховалися, налякані черговим пострілом, який вибивав бризки куряви зовсім поряд з допитливими головами.

Десь поруч із печерою несамовито волав поранений. Уже близько двох годин наповнював він округу нелюдським криком, що зривався на важкий стогін. Здавалося, там лежала не одна людина, а кілька грішних душ, які несамовито волали, вириваючись із пекельних пазурів. Іноді замовкав, тоді всі, хто це чув, з полегшенням

зітхали. Хрестились або віддавали дяку Аллахові за те, що припинив муки нещасного. Однак скоро знову їх обдавало холодом жахливих криків. Поранений, зібравшись із силами, повторював і повторював свою страшну заупокійну.

— Грішна душа! — говорили козаки.

— Багато біди бусурманин на своєму віку наробив...

— Ніяк не відійде.

— А, собаці собача смерть! — махали другі.

Микиті було добре видно протилежний берег, густо зарослий підліском. Він щосили напружував зір, але нічого не міг розібрати в темному отворі печери. Десь там братчики, що про їхню долю він, наказний атаман, мав пектися як про власну. З ними Андрій. Суворий Непийпиво з першого дня, відколи Кульбаба з'явився на Січі, ставився до нього особливо. Чи то жалів? А може, просто до душі йому припав веселий непосидючий молодик? Урешті, що бачив у житті цей крицевий запорожець, окрім важкого військового життя? Не сидів він під вишнями з жартівливою дівчиною, не сватав її, потайки боячись піднесеного гарбуза. Не притискав до серця молоду дружину. Усе проміняв на шаблю, люльку, а коли час прийде, — на «жіночку, у чистім полі могилочку». Не знав і дитячого щебету, не вішав синові у головах гострої шабельки. Напевне, тому й полюбив усією душею

Андрія, прикипів до нього серцем. За давнім січовим звичаєм, молодик звертався до бувалого запорожця «батьку», а Микита надавав цьому ще й того, іншого значення, якого за межами Запорізької Січі звикли надавати звичайні люди. Він завжди виділяв Андрія з-поміж інших новиків. Намагався більше навчити, краще підготувати хлопця до важкого життя запорізького лицаря. І радів, радів з його успіхів! Навіть потім, коли Кульбаба став справжнім козаком, Микита намагався триматися поруч, хоча тепер між ними були вже інші, дружні, стосунки. Тож зараз у загартованого боями Микити стискалося від туги серце. Він бачив, як мало шансів на порятунок у тих, хто не встиг перетнути річку.

Зробили перекличку. У таборі налічувалося двісті козаків, двоє з них були поранені під час нічного штурму. Це означало, що у печері менше сотні людей. Усі запаси пороху та куль — у таборі. Значна частина провізії теж, отже, у тих, хто був під облогою на тому березі, були тільки запаси, що їх козаки зазвичай мали із собою. А цього вистачить лише на один-два дні. Обставини гнітючі.

Микита струснув головою. Треба було зосередитися на обороні табору, в якому перебувала більша частина загону і вози з припасами, що їх так очікував кіш. Микита наказав зміцнювати табір земляними укріпленнями. Частина козаків взялася

за мотики і лопати, тоді як інші тримали на мушці ворога. Татари у безсилій люті щось верещали за кількасот кроків від табору.

Підійшов Максим Горбоніс.

— Погане діло, Микито, вони не просто так не підходять. Напевно, позаду йдуть ще більші сили.

— Сам бачу. Що робитимемо?

— Помолимося Господові і будемо захищатись.

— Добре, братику, добре! Ось тільки не отаман я вам більше... Обдурили мене татари, як собача нерозумне! — Микита у розпачі вдарив кулаком по свіжоскопаній землі.

— Перестань, Микито! Чуєш! — голос Максима забринів від напруги. — Не картай себе. Цього ніхто не міг передбачити.

— Як щеня... Як віслюка дурного, — ще раз повторив Микита дещо тихіше.

— Я думаю так, Микито: будемо захищатися до ночі, потім вирушимо «оборонною рукою». За кілька днів будемо у своїх. Іншого виходу немає...

— Там Андрій, — перебив його Микита, — і там майже сотня братчиків!

— Я знаю!.. Микито, треба рятувати те, що залишилось.

Непийпиво довго не відповідав, а коли нарешті озвався, від хвилиної слабкості не залишилося й сліду.

— Ми проб'ємося! Проб'ємось, а потім повернемося зі всім кошом. Вір мені... — він глянув на далеку печеру. — Вір мені, Андрію!

Микита вибіг на насип і повернувся до козаків. Рукави жупана, що спадали з плечей, мов крила, стрепенулися, коли він вихопив із піхов шаблю, піднявши її догори.

— Козаки! Браття! Ви мене чуєте?!

— Чуємо, батьку! — гучко розкотилася відповідь запорожців.

— Тож слухайте... Я не пропоную вам умерти за віру православну, ви і без мене, а може, й ліпше за мене це вмієте. Я також не закликаю вас бути мужніми в бою — це ви теж добре вмієте. Я майже всіх вас знаю багато років. Пліч-о-пліч бився я із вами проти бусурман і всіх ворогів віри нашої. Тепер хочу ради: як бути далі? Завинив я перед вами, братики. Привів до скрути великої... Як останній шмаркач, дав татарам обвести себе навколо пальця!.. — він вільною рукою висмикнув із-за пояса пернача. — Виберіть достойного. А щодо мене, ось моя шабля! Карайте чи милуйте, воля ваша, панове-молодці. Такої честі, що її надав мені батько кошовий, я не вартий... — він устроїв шаблю в землю і, знявши шапку, поклав на неї пернач поряд із блискучим клинком. А сам, схиливши голову, став поряд.

Серед козаків почався гомін. Запорожці впівголоса радилися про почуте. Нарешті наперед виступив сивовусий Назар Юшка. Він пригладив довжелезного сивого оселедця і неквапно вимовив:

— Послухайте, товариство, мого слова... Багато я бачив на своєму віку... І доброго, і поганого. Усілякі люди зустрічалися мені. Були й такі, що най Бог милує... Але таких мало. Скажу правду: я був проти призначення Микити Непийпива наказним отаманом. Молодий ще, негоже йому мною, сивочубим дідом, керувати. І не один я був такий... Та не про це зараз... Напевно, всі зрозуміли, що нас оточено. Ми опинилися на шляху усієї турецької армії. І те, що ми бачимо, — це лише акинджії¹⁵. Але ти, Микито, — він обернувся до Микити, — ні в чому не завинив перед нами. Я бачив тебе в ділі. Тобі на роду написано бути ватажком. І поряд із тобою радий буду свої старі кості покласти за віру нашу православну й за славу козацьку. Воля та відвага або мед п'є, або життя віддає! Я все сказав.

У досі безмовних рядах почав наростати гул і нарешті, прорвавшись на волю, нестримним криком прокотився над долиною стрімкого Прута. Угору

¹⁵ Акинджії — передові загони турецької армії, що, наводячи страх, знищували все на своєму шляху.

полетіли шапки — цим запорожці виказували згоду зі словами старого козака.

— Візьми пернач, Микито! Ти добрий отаман! — чулось із натовпу.

— Слушно, Назаре! На те ми й козаки, щоби битися. Бери пернач, отамане!

— Погуляємо на славу. Проллемо кровці нечестивої! Го-го-го! Проллемо!

На крихтному майдані за двома рядами возів панувало піднесення. Настрій у козаків підходив швидше для весілля, ніж для кривавого бою. З жартами й сміхом, із веселими піснями діставали з возів, із сідельних сумок найліпший, припасений для свята, одяг. Одягали чисту білизну, голилися. Розквітали серед зеленого поля червоні кармазини. Буяли блискучим золотом червоні, сині, зелені жупани. Оксамит, лундиш, дорогі соболі, видри на шапках. Кремезні постаті, обмашені дьогтем широкі шаровари. Через півгодини табір скидався на раду старшин реєстрового війська: таким багатющим був одяг запорожців. Різнобарвним квітником, із тих, що радують око прекрасним панянкам, постав табір над критими бичачими шкірами возами. Ощетинилися стволами мушкетів і застигли. Вітерець із запахами водоростей доніс до здивованих татар могутній, як морська стихія, спів. Низькі голоси виводили твердо й непорушно, як скелі над берегами:

...Не сьогодні, так завтра поляже вона,
Як у степу од вітру трава,
А слава не вмре, не поляже,
Всьому світу лицарство козацьке розкаже
Та козацька слава,
Що по всьому світу дивом стала,
Що по всьому світу степом
розляглась-простяглась
Та по всьому світу луговим гомоном роздалась,
Туреччині та татарщині добрим лихом знати
далась
Та й ляхам-ворогам на спис оддалась...

А з протилежного берега, з печери, уже підхопили, примножили лицарську пісню мужніми голосами. З'єдналися востаннє у співі, потроєні луною берегових скель. Загриміли похоронним дзвоном по сотнях ворогів, а самі ще більше піднялися духом. І все співали, співали, не спиняючись навіть серед грому залпів і хмар порохового диму...

До ворожих позицій із тилу підходили передові бюлюки¹⁶ яничарів.

¹⁶ Бюлюк (*тур.*) — загін.

У напівтемряві печери панувала тиша. Чути було, як десь у глибині скапує вода та шкребуть кажани. Двоє козаків лежали за камінням поблизу виходу, спрямувавши вниз мушкети. Решта стомлено сиділа під стінами, опираючись на холодне вогке каміння. Хоча було досить прохолодно, вогнище не розкладали — невеличкий отвір у скелі миттєво наповнювався їдким димом. Було помітно, що козаки сильно змарніли. На тілі багатьох білили полотном перев'язки і чорніли запеклою кров'ю численні рани й порізи. Дехто спав, підклавши під голову кулак. Укрите сіткою тріщин склепіння здригалося від могутнього хропіння. Ішов третій день облоги.

До Андрія, який чатував отвір, ззаду підповзли. Повернувши голову, побачив Малюту. Той був одягнений лише у сорочку й шаровари. Із перев'язаного лоба крізь пов'язку проступала кров. Стікаючи по брудній скроні, вона скапувала на вишитий комір сорочки. Малюта цього не помічав.

— Чого роздягнувся, не зимно? — запитав Андрій.

— Де там в біса не зимно! Той карниз, де всі ядра розбивалися, пам'ятаєш?

— Ну.

— Жупанами закрили. Тепер не так сіктиме.

— А-а. На ще мого.

— Сам занесеш. Що там?

— Та ніби затихло. Кидають гаки, щоб зачепити убитих. Вони вже по тілах лізти не можуть.

— Давай підміню, відпочинеш.

— Нічого, я не втомився. А ти, либонь, ще не настрілявся?

— А що, може б кого поцілив...

— Ховайся! — швидко прошепотів Андрій.

Малюта різко пригнув голову.

— А що воно? — запитав.

— Ще гармату тягнуть! У тебе навіть сліпий влучить! — Андрій тихо засміявся, прикривши долонею рота.

Малюта образився.

— Йди ти до диявола! От бісове сім'я, за собою ліпше б дивився.

— Ну-ну! Не ображайся. А повзи-но сюди, я тобі султана бусурманського покажу.

— Ти що! Брешеш, шибенику. — Малюта миттю підповз до Андрія. — Де?

— А он, бачиш, у долині шатро величезне... Ген-ген! — Андрій вказав донизу пальцем.

Там, у долині, посеред величезного турецького табору височів високий білий намет. На його особливий статус указував стрій вартових яничар, що, притримуючи коней, гарцювали навкруги. Перед відкритими полами намету стояло

кілька чоловік у багатющих, що видно було навіть на відстані, вбраннях.

— То який із них султан?

— А я знаю?! Вибирай, який подобається.

— Що його, поганця, вибирати. Ось якби з мушкета можна було дістати...

— Якби, — мрійливо згодився Андрій.

— Слухай, Кульбабо, а що там наші? — раптом стрепенувся Малюта.

— Прорвалися наші, — обличчя Андрія освітила посмішка, — вночі відійшли. Ох, і побили вони яничарів! Онде ще мерців тягають.

На протилежному боці, біля спорожнілого Микитиноного табору, було досить людно. Два десятки турецьких вояків, тримаючи у руках дерев'яні ноші, переносили тіла убитих, складаючи їх у ряди. Десятки таких рядів займали досить велику площу. Турки ховали своїх убитих за мусульманським звичаєм. До вух козаків вітер доносив ледве чутні, занудні молитви.

— Тьху! Погань яка. І моляться, мов барани мекають, — бридливо сплюнув Малюта.

— Дурню, радій від мекання цього, вони ж, поганці, мертвих оплакують. А заодно і по Микиті з братчиками сльози ллють, що облизня спіймали.

Знизу почувся невиразний шурхіт. Осипалося під чиймись ногами каміння.

— До зброї, братики! Знову лізуть, — голосно закричав Андрій.

Знизу турки підтягували великі, сяючі бронзою стволи гармат. Серед них Андрій розпізнав дві патрієри — мортири, з яких стріляли розривними гранатами. Судячи з кількості й калібру артилерії, турки вирішили покінчити з козаками раз і назавжди. Кошлаті верблюди з натугою тягли мішки з ядрами.

Андрій уже в котрий раз пожалкував, що у них не залишилося бодай однієї гаківниці. З неї можна було б спробувати розстріляти верблюдів. Це затримало б розв'язку. Утім, більшість козаків уже не мали надії на порятунок. Молились, а потім, зціпивши зуби, ставали до зброї. Похмурі погляди не віщували ворогам нічого доброго.

Через годину почався гарматний обстріл. Чавунні ядра зі страшним ревом вдарились у скелю поряд із печерою, вибиваючи з неї хмари гострих уламків. Від деяких ходором ходила під ногами земля. Подекуди відколювалися цілі пласти породи, із шурхотом і тріском сповзали вниз. Поступово гармати пристрілялись, і ядра посипалися в печеру. Рвали загату з жупанів, гучко вдарились в камінь склепіння. З'явилися поранені. Ядра, розбиті на друзки, навіть сам камінь, вибитий зі стін, — усе це шукало беззахисні цілі, сіючи смерть на своєму шляху. Козаки тиснулись у щілини кам'янистої

породи, намагалися вросли у найменший отвір, що ставав рятівним серед панівного бенкету смерті. Тепер у печері було годі щось побачити чи почути. Грім, спалахи від гранат — усе поєдналося в гучну какофонію. Здавалось, у цьому пеклі годі вижити й мізерній мурасі. Дивувало навіть те, що до цього часу не обвалилася, ховаючи під собою жменьку сміливців, стеля.

Однак козаки трималися. Рятував внутрішній рельєф печери. Її темні вологі стіни мали в собі безліч ніш та тріщин. Дощова вода за сотні й сотні років, перефільтрована через тонкий пласт наносних порід, линула далі, углиб. Долала товщу гори і знаходила вихід, промиваючи ніші в найтвердішому граніті своїми податливими струменями.

Поволі обстріл почав припинятися. Здолавши свій ревучий пік, він спадав, мов штормова хвиля і, нарешті вибухнувши вогнем трьох останніх гранат, припинився. У тиші, яка здавалася чимось неправдоподібним, осипалися ще деякі камінці, капала десь у печері вода, а в прозорій височині неба виспівував свої веселі пісні жайворонок.

Закривавлені, укриті сажею й пилом запорожці кинулися до отвору. Завмерли до пори, не виказуючи, що все ще чіпляються за життя. Знизу щільними рядами наближались яничари, одягнуті у яскраві напівкунтуші із зеленого сукна,

білі, до колін гетри й короткі сині шаровари. На головах — сяючі білизна «рукави святого дервіша» — кауки¹⁷, що нагадували височенний білий ковпак. Ішли сміливо, не сподіваючись на більш-менш вагомий опір. Наблизившись, дістали шаблі й перейшли на біг. У несамовитому вигуку «Аллах акбар» роззявилось не менше, ніж сотня ротів. Багатоголосий крик відбився від скель, які перетворили його на занудно-розкотисте «алла...»

До отвору печери залишилося два десятки кроків, коли в обличчя яничарам вибухнув вогненний залп. Ударив по беззахисному людському тілу скаженим свинцем, пошматував сукно, шкіру й кості. За ним ще один і ще... За хвилину хмара порохового диму розвіялася, черговий раз відкриваючи небу купу скалічених трупів. В агонії билися сини Аллаха, щедро зрошували землю яскраво-червоними плямами. Тих поборників ісламу, котрі намагалися відповзти за каміння, козаки добивали поодинокими прицільними пострілами.

Десь ізнизу вітер доніс погрозливе виття сотень горлянок — турки не сподівалися на такий розвиток подій, тож були приголомшені.

¹⁷ Каук (*тур.*) — капелюх.

— Маєте свого Аллаха, бусурмани, можете привітати його особисто, — безсило прошепотів Андрій пересохлими губами.

Він притиснувся плечима до прохолодної стіни й зажмури́в очі. Хоч з останніх сил намагався виглядати бадьорим, це ставало все складнішим. Сильно доткала спрага, а в горлі різало від порохового диму. Кілька хвилин Андрій сидів нерухомо, потім примусив себе піднятись і піти на пошуки води. У напівтемряві мало не впав, коли зачепився ногою за чиєсь мертве тіло. Далі ступав обережніше.

Вода в козацьких фляжках закінчилася ще напередодні, тож доводилося збирати ту, що стікала по вогких стінах печери. Під ці каламутні краплі підставляли невеликі дерев'яні цеберця й порожні порохівниці. Була надія, що вглиб, де вони стояли, ядра не долетіли.

Через десяток кроків Андрій натрапив на переляканого молодика, що сидів під стіною і дрібно тремтів.

Андрій придивився до хлопчини:

— Чому тремтиш, козаче, замерз чи що?

Малий підвів очі.

— Батька Сома вбило, — відповів схлипуючи. — Он голову відірвало.

Молодик указав на нерухоме тіло, що з розкинутими руками лежало серед калюжі чорної у

напівмороці печери крові. Андрій поглянув туди, куди він вказував, і відразу пригадав веселого хлопця з чорним смоляним чубом та карими, великими, як у дівчини, очима. Тепер у Петра Сома не було обличчя. Андрій похитав головою і сів біля хлопця.

— Скільки маєш років? — запитав.

— Чотирнадцять, — почув у відповідь.

— Дуже страшно?

Малий шморгнув носом і опустил очі додолу.

— Звуть як?

— Яцьком.

— Яцьком... Як пана гетьмана... Ти як тут опинився?

— Батька Сома вблагав... Возом правити дозволив...

— А-а... Ну, не тремти. Ти ж козак, тож нічого не повинен боятися на цьому світі. Бог не видасть — свиня не з'їсть, — Андрій притулився до стіни потилицею і закрив стомлені очі. Кілька хвилин мовчав. Молодик винувато шморгав носом. Раптом Андрій пригадав події кількадечної давності.

— Ти не той Яцько, під яким коня вбило, як хутір брали?

— Той, батьку.

— То ти везучий, Яцьку... Чого ж плачеш?

У відповідь тиша. Андрій на мить відчув, що діється у дитячій голові.

— Ну от що, Яцьку. Всі під Богом ходимо. Як доля писана, так і проживемо. На Січі кажуть: умів шарпати — зумій і померти не скиглячи.

Хлопець довго не відповідав, потім підняв на Андрія великі сірі очі.

— Ми всі тут погинемо?

— З чого ти взяв? — Андрій примусив себе відповісти безтурботно-веселим тоном.

— Не знаю... Їх там, як зірок на небі...

— То й що? Ми ж запорожці!

Яцько зітхнув, майже схлипнув. У всьому його вигляді була зневіра. Андрій узяв його за підборіддя.

— Добре. Слухай, що скажу. Коли мені було чотирнадцять, я був один серед степу. За мною полював татарський чамбул. Я пам'ятаю, не мав жодної надії на порятунок. Стріли сипалися так щільно... Однієї миті я навіть хотів зупинитися. Хотілося припинити боротьбу, тому що не мав надії на порятунок. Навіть найменшої. Але потім відігнав цю думку. Якщо вони хочуть упіймати мене, хай зроблять це без моєї допомоги. І я залишився жити. Ось так. А ти серед нас, серед запорожців. І я тобі обіцяю, що захищатиму тебе, скільки сили стане. А ти, Яцьку... Ти теж козак. Тож будь мужнім.

Малий обтер брудним рукавом сльози.

— Добре, батьку, я спробую.

— Ну, от і добре. Давай, закінчуй скиглити і займайся ділом. Там є поранені, ти їм повинен допомогти.

— Що мені робити, батьку? — у голосі хлопця з'явилися нові нотки.

— Назбирай води, вона там, — Андрій вказав углиб печери, — у цеберцях. І неси до поранених. Я бачив, що їх перев'язують Сивий із Лящем.

Яцько побіг виконувати завдання, а Андрій пішов слідом. Під слизькою стіною він намацав невелике дерев'яне відро. Вода була каламутна, і на зубах скреготів пісок, але довгождана волога прохолодною цівкою охолодила розпечене нутро. Андрій із полегкістю перевів подих...

Ніч пройшла спокійно, а на ранок козаки здивовано споглядали, як турки знімали гармати, відвозячи їх кудись углиб табору.

— Що за чортівня! — витріщився на Андрія Малюта, який знову лежав поруч, стискаючи ців'я мушкета.

— Щось надумав отоманин. Б'юсь об заклад, вони змінюють тактику. Знають, собаки, що у нас припасів мало! Можуть облогою морити.

— Ні, синки, облоги не буде, — почувся голос старого запорожця Гниди, — повірте моєму слову. В них часу нема з такою нікчемною купкою

бавитися. Попереду поляки, попереду все військо козацьке. Їм туди потрібно, до Хотина.

— А що ж вони надумали?

— Та біс їх знає, поганців. Поживемо — побачимо.

Незабаром знизу з'явилися яничари. Вони несли великі в'язанки хмизу і полотняні мішки з порохом. Залишаючись поза межами досяжності козацьких мушкетів, складали хмиз великим півколом навкруг печери. Нарешті стали зрозумілими їхні наміри. Турки збиралися підкурити козаків, як підкурюють у норі лиса.

Андрій послинив палець і підняв угору. Ледве відчутний струмінь повітря дув у печеру. Якщо яничари підпалять багаття, у печері скоро не стане чим дихати. Перша думка, що з'явилася в голові Андрія, була зробити вилазку. Миттєвим нападом скинути турків до річки і загасити вогні. Але чим більше він думав, то більше переконувався, що це абсолютно неможливо. Навіть якщо припустити, що козаки прорвуться крізь нищівний вогонь яничарок, залишається питання: чи надовго буде відтягнута їхня доля. Адже через кілька годин турки поновлять запаси дров та пороху. Про те, щоб пробиватися через багатотисячний табір купкою у півсотні душ, а саме стільки їх і залишилося, не могло бути й мови. У повітрі повисло гнітюче чекання.

Раптом звідкілясь іздалеку пролунав крик ламаною українською мовою:

— Гей, уруси, виходьте по одному, і падишах залишить вам ваші нікчемні життя!

— Це що за птиця? — мовив хтось.

— Ти хто такий? — крикнув Гнида.

— Я посол великого падишаха, хай продовжить Аллах роки його, пропоную від його імені врятувати ваші нещасні гяурські душі.

— О-о! Ти, напевне, піп! — знову загув, як у бочку, Гнида.

Невідомий голос помовчав, засвоюючи почуте. Потім озвався ще один.

— Великий падишах наказав передати, що ви славні воїни. Він пишається вашою мужністю, тож пропонує вам життя й волю, якщо ви припините опір.

— Чиє життя? — закричав Андрій.

— Ваше! — донеслося. — Зараз воно не варте й куруша.

— Ти там знаєш, скільки воно варте... А воля й без того з нами! Давай торгуйся, може, ще щось маєш?

— Коли ми запалимо хмиз, вам настане кінець!

— Ні! Ти не піп, — провадив свого Гнида, — ти потурнак псячий, чого ж ти душі праведні рятувати лізеш?!

Запанувала мовчанка.

— За попом пішли. Гнида умовив-таки! — зробив підсумок Андрій.

— Якщо ви складете зброю і приймете віру пророка, то будете вільними. Вільними й багатими. Повірте, падишах уміє тримати слово, — почулося нарешті.

— Ну, лицарство, в потурнаки кличуть, підемо?

Іронічні нотки в голосі Андрія викликали несамопитий сміх серед людей, які вже давно з напруженням очікували смерті. Кількаденна облога, темні стіни печери, ворожий табір, що серед нього вони опинилися, — все це натягувало нерви струною, душило, силкуючись зламати загартовану на Січі волю. Психічна енергія рвалася назовні, загрожувала перетворитися у паніку, жах, що сковував м'язи. І нарешті подолала запони, перетворилася на... гомеричний регіт. Повільно наростаючи, хвиля шаленого сміху вибилася з-під низького склепіння на кам'янисті схили над Прутом. Запорожці, задихаючись, трималися за животи. Тут чулись і пискляве «і-і-і», і громоподібне «го-го-го», і ще сотні відтінків у тому несамопитому вибухові веселощів. Серед цього чулися на адресу падишаха такі репліки, що від них білили, як віск, невидимі парламентарі.

Нарешті в отворі печери виросла постать старого сивовусого Гниди. Чорного від степового сонця й порохового диму, з довжезним оселедцем і золотим кулком у вусі. З люлькою в зубах і в розірваній сорочці, що крізь неї проглядали волохаті груди. У широких червоних шароварах. У всьому вигляді козака було стільки сили, стільки лихої вдачі, що жодна рука не змогла натиснути на собачку мушкета.

— Чуєш, бусурмане?! Вони не хочуть!!! — прогримів страшний голос.

— Ви всі помрете тут лютою смертю! — зашипів той самий голос.

Обличчя Гниди мов закам'яніло. Очі палали люття, а на вкритих зморшками щоках заграли жовна.

— Тобі, собако, пояснити, з ким говориш? Ми лицарі запорізькі! Твою бусурманську неньку туди! Ти кому віру свою погану пропонуєш, недоумку? Передай ліпше своєму поганцеві-султану, що ми тут кістьми ляжемо, плюючи на нього. За святу віру життя віддамо не жалкуючи... А смерті ми не боїмося. Мій батько помер смертю стовповою у вас, бусурман, і мені таке на долі написано. Якщо ж у бою з вами помру, то велику радість матиму. Іди до біса, чи то пак до султана, вишкребку!

Почулися схвальні голоси:

— Правильно, батьку!

- Ой, добре Свирид Гнида сказав!
- Помремо, браття, за віру нашу!
- Скільки сили стане бусурман бити!

Погомонівши, козаки зібрались у велике коло і почали молитися. Кожен приготувався до найгіршого. У долині турки розводили вогні...

Усе закінчилося за кілька годин. Коли печера наповнилася густим їдким димом, запорожці почали задихатись. Один за одним виходили під шаблі яничар. Османські вояки десятками кидалися на засліплених запорожців і з несамовитою люттю рубали їх на шматки. Дехто боронився, але це була боротьба приречених. Упав Малюта, упав Гнида, упав Михай Корж, обливаючись кров'ю. Десятки порубаних запорожців укрили землю, розкинувши руки, немов у міцному козацькому сні. На обличчі у декотрих навіть після смерті залишалася весела посмішка — запорожці гуляли на кривавому бенкеті...

Андрій, задихаючись, обмацував стіни печери.

— Яцьку, де ти? — у перервах між нападами кашлю кликав він.

Яцька ніде не було. Нарешті ноги зачепилися за щось м'яке. Андрій зігнувся і крізь видушені димом сльози побачив хлопчика. Юнак знепритомнів від чаду. Андрій схопив його за комір і потяг до отвору. Ноги зачіплялися за каміння, невидиме у густому диму. Кашель рвав легені.

Андрій сам ледве тримався на ногах, але хлопця з рук не випускав.

Ось і отвір. Вдалося на мить хапнути свіжого повітря, і Андрій відразу помітив за три кроки від себе яничара у високому білому тюрбані бюлюк-паші¹⁸. Андрій дістав пістоль і повільно звів курок. Дим дедалі густішав. Він навів зброю туди, де тільки що бачив яничара, і натиснув на гачок. Пролунав постріл, і зовсім поряд хтось зойкнув. Почувся звук тіла, що падає. Андрій сховав за пояс розрядженого пістоля і дістав другого. На якийсь час шлях вільний. Неподалік чулися голоси, що перекликалися турецькою мовою. Козацьких голосів уже не було чути. Загін перестав існувати...

Андрій, мов гадюка, повз крізь колючі кущі, тягнучи за собою непритомного Яцька. Голки шипшини боляче впивалися в обличчя, залишаючи глибокі червоні подряпини. Раптом рука провалилась у торішне листя. Андрій помацав, і очі його радісно заблищали. Попереду було порожнє вовче лігво. Під корінням сторічного бука хижакі вирили собі глибоку нору, що згодом заросла травою. Усередині ще зберігався важкий звірячий

¹⁸ Бюлюк-паша — командир загону.

дух. Кульбаба заліз у лігво і притягнув до себе Яцька, розправивши за ним зім'яту рослинність.

Роздивився навколо. Вирита під корінням нора ледве-ледве вмещувала їх двох. Зарості трави надійно захищали від ворожого ока. Андрій відклав пістоля і нахилився до хлопчика. Вухом вловило тихе сопіння. З полегшенням відкинувся на спину, можна було перевести подих. У грудях усе ще пекло від диму, але намагався стримати кашель, що мало не розривав легені. Турки ходили зовсім поряд. Гелготали щось, час від часу гупали, немов рубали дрова. Через хвилину Андрій з огидою зрозумів, що це за звуки, — яничари відрубували мертвим голови. На мить уявив людей, що з ними бився пліч-о-пліч ще чверть години тому, але відігнав від себе ці образи. Треба було спрямувати всю енергію на порятунок, а помста потім. Помста добра, як простигне. Зараз Кульбаба був зовсім не схожий на безтурботного запального хлопчика.

Через кілька хвилин зарухався Яцько. Почувся стогін.

— Де я? — змарнілим голосом прошепотів молодик.

Андрій миттєво затулив йому долонею рот і, нагнувшись до нього впритул, ледь чутно прошепотів:

— Лежи тихо! Турки зовсім поряд... Дасть Бог дожити до темряви, виберемось. А поки лежи, не кахикай!

Сагайдачний

Двадцять восьмого серпня, у п'ятницю, в Хотині з'явилися передові зағони турецького війська. Спочатку небагато, але потім усе щільніше й щільніше заповнювали виднокрай військові порядки, табуни коней, череди худоби й натовпи обозної челяді. Тисячі наметів укрили навколишні пагорби і долини, змушуючи польських жовнірів тривожно поглядати на рейментарів. Бойовий дух було зламано ще до початку битви. Очі вояків із надією позирали на південь, намагаючись роздивитися там довгоочікувані козацькі полки. Але жовто-зелена долина, місцями поросла невеликими ділянками лісу, залишалася безлюдною. І голови опускалися ще нижче.

Ходкевич стояв між зубцями на південно-західному мурі, коли почув позаду швидкі кроки посильного. Уважно розглядав у далекозору трубу недалекий уже ворожий табір. Кроки затихли, наблизившись, і Ходкевич опустив трубу. Склав її і затиснув руками за спиною.

— До вас посланці, — уклонившись, мовив військовий товариш.

— Від кого? — зацікавився Ходкевич.

— Від козаків, ваша милість.

— Що?! — Ходкевич аж підстрибнув. — Де вони?

— Я наказав їм зачекати у вашій приймальні.

— Добре. Негайно збирайте військову нараду.

Ходкевич різко повернувся і покрокував сходами донизу, час від часу дзвінко вдаряючи острогами по витертих тисячами ніг сходинках. Поспішав. У думках намагався уявити, що для нього приготував Бородавка на цей раз. Але те, що постане перед ним, не міг уявити.

На місці очікуваних послів Бородавки стояв, уважно позираючи поглядом зелених очей, Петро Конашевич-Сагайдачний. Ходкевич здивовано розвів руками.

— Нех бендзе Єзус похвальони! — він рвучко наблизився і простягнув Сагайдачному руку. — Радий бачити вас, милостивий пане.

— І я радий, шановний пане гетьмане! Дуже радий. Як ся маєте?

— Ми добре. Готуємося до оборони. Вас тільки зачекались-мо. Ну, тепер, маю надію, мої жовніри зможуть привітати панів-козаків особисто.

— Панів? — здійняв брови Сагайдачний.

Ходкевич зробив вигляд, що не почув.

— Коли ми зможемо очікувати вас?

— Але я вже тут, прошу пана! Стою поряд із вами.

— Я волів би жартувати за інших обставин!

Ходкевич уже лаяв себе за той порив, з яким він зустрів козацького ватажка.

— Я не жартую, ваша милість. Зі мною лише загін охорони. Я щойно з Варшави, — відповів Сагайдачний.

Ходкевич схилив голову. Дійсно, з чого він узяв, що Сагайдачний приведе військо? Адже доповідали, і неодноразово, що на чолі Бородавка, і тримається він досить твердо. На таку швидку зміну влади розраховувати не доводилось.

— Як там Варшава? — змінив він тему.

— Варшава непохитно вірить у вас, пане Ходкевич.

— Так, так... мені б ту віру. Ви розумієте, що Порта переважає мої сили майже у десять разів?

— Ліпше за будь-кого. Я, власне, приїхав з упевненістю, що Бородавка вже тут.

— У цьому ми з вами помилилися. Тепер я взагалі не впевнений у тому, що він з'явиться... Сідайте, пане Петре, — Ходкевич указав Сагайдачному на високе дубове крісло. Його різьблена спинка здіймалася не менше, ніж на сажень. — Я накажу подати сніданок.

Доки накривали на стіл, Сагайдачний із цікавістю розглядав інтер'єр кімнати. Хоча вона

була меншою за просторі зали польських палаців, оздоблення не відставало від них за пишністю. Високі, майже до стелі зашиті темним дубом стіни, блискучий мармур підлоги. Дещо бракувало світла. Єдиним його джерелом слугували вузькі венеціанські вітражі, що на них було зображено боротьбу Георгія-Побідоносця зі змієм. Уздовж стін тягнулися мисливські трофеї та колекція коштовної зброї. Мечі-бастарди, шаблі, пістолі, алебарди... Сагайдачний не міг зрозуміти, для чого Ходкевич це все сюди привіз.

Нарешті челядь закінчила сервірувати величезний стіл у центрі кімнати, і вони знову залишилися з Ходкевичем наодинці.

— Прошу вас, — сказав Ходкевич, — вип'ємо за зустріч.

— Ваше здоров'я! — відказав Сагайдачний і перехилив келих із густим червоним вином.

Деякий час мовчки жували підсмажену дичину. Потім Ходкевич знову підняв келиха.

— За нашу спільну перемогу!

— За вікторію! — відізвався Сагайдачний.

Випили вдруге. Ще трохи попоївши, витерли губи білосніжними серветками.

— От що, — почав Ходкевич, — я наказав зібрати військову нараду. Хотів би, щоб ви були присутні. Але скажу одразу, що ваш наступник дуже засмучує нас. Не буде перебільшенням

сказати: Бородавка ставить під загрозу успіх цілої кампанії... і, власне, долю козацького війська.

— Я чув про все, — похмуро відгукнувся Сагайдачний. — Пропоную повернутися до цього на нараді. А зараз хотів би запевнити вас у прихильності козацтва і своїй особисто до польської корони. Я намагатимуся зробити все, що від мене залежить, аби пліч-о-пліч із вами зупинити ворога.

Ходкевич із пошаною хитнув головою.

— Дякую вам. Не буду приховувати, що мене приємно вразив ваш приїзд. Що ви думаєте про наше становище?

Сагайдачний знизав плечима:

— Воно жахливе.

Ходкевич невесело посміхнувся.

— Дякую, ви мене заспокоїли... Ну що ж, давайте підніmemo келихи третій раз за те, щоб спільними зусиллями виправити його.

Сагайдачний мовчки підняв келих. Через хвилину забігала челядь, замінюючи страви. На столі з'явилася заливна форель, ікра і вуджена осетрина.

— Пане Яне Каролю, як ви дивитеся на переговори з турками? — раптом запитав Сагайдачний.

— Прошу? — округлив очі Ходкевич.

— Я маю на увазі умови здачі в полон.

— Це неможливо! Пан має намір мене образити?!

— Ні, що ви! — заспокійливо підняв руки Сагайдачний. — Я лише хотів упевнитись у ваших намірах.

— А ви досі були невпевнені?

— Не я... Бородавка. Він боїться, що за його спиною ви маєте намір зійтися з Османом і напасти на нього з двох боків.

— Це нісенітниця. Для нас *alea jacta est*, як казав Юлій Цезар, — «жереб кинуто»! Ви це розумієте?

— Так, — Сагайдачний схилив голову, — тепер так. Ну що ж, дякую за гостинність. Буду мати приємність бачити вашу милість на нараді. А поки що хотів би оглянути поле майбутнього бою.

— Упізнаю козацького гетьмана, — Ходкевич витер губи білосніжною серветкою. — Що ж, чекаю на вас через годину...

Рівно через годину Сагайдачний з'явився у залі, де щойно снідав. Тепер тут було досить людно. Крім Ходкевича, був присутній Станіслав Любомирський як коронний польний гетьман, сеймові комісари, серед них Михайло Синявський, Матвій Лесковський, Михайло Тарнавський та Яків Собеський. На великій лаві сиділи всі дев'ять полковників польського війська.

Після привітання і коротких побажань здоров'я перейшли до справи.

— Пане Любомирський, прошу вас ще раз доповісти ясновельможному панству про розташування війська, стан оборони, а також усе, що відомо нам про місцезнаходження основних сил Османа, — звернувся до князя Ходкевич.

Любомирський, погоджуючись, схилив голову. Піднятися з крісла краківський воєвода не вважав за потрібне, тож почав розмову сидячи:

— Що ж, із радістю поділюся з паном Сагайдачним нашими планами. Якщо ви, пане Ходкевич, вважаєте це необхідним.

Ходкевич скривився від такої відкритої неповаги до козацького ватажка.

— Будьте люб'язні, — незадоволено відповів він.

Любомирський ввічливо посміхнувся.

— Ми розмістили військо таким чином, щоб максимально використати переваги місцевості. Тож усі дев'ять полків, поділені на дві частини, стоять широким півколом у напрямку на захід та південний захід. Однією частиною командує пан Ходкевич безпосередньо, другою, прислухаючись до його мудрих порад, Сейм призначив командувати мене. У тилу маємо цю фортецю і міст, який ви могли бачити і яким, власне, ми переправилися сюди. Переправилися без наших

спільників, козаків. Припасів у війську майже на місяць. Артилерія розташована...

— Я мав змогу спостерігати за розташуванням артилерії, — коротко перебив Сагайдачний.

Любомирський «одягнув» на обличчя свою найлюб'язнішу посмішку і, позирнувши на Сагайдачного, запитав:

— Ми, нарешті, хотіли почути, де наші союзники. Вам відомо, що до гетьмана Бородавки вже неодноразово відряджалися посланці, але він нічого певного нам не відповів?

— Відомо, — почувлася похмура відповідь.

— Навпаки, — продовжив Любомирський, — він нахабно відхилив наше прохання приєднатися до війська його королівської мосці ще на Поділлі, до переправи через Дністер. А тепер до нас доходять чутки, до того ж із вірогідних джерел, що Бородавка розкидав своє військо чатами по всій Волощині, знаходячись майже у прямій видимості у турецької армії. Тож є значні втрати.

Доповідають, що турки побили велику кількість козаків, декілька сотень взяли в полон. І це все від бажання нагріти руки легкою здобиччю. Тож я волів би поставити питання панові Сагайдачному: коли ви збираєтеся виконувати рішення козацької Ради від п'ятнадцятого червня, яка відбулася у Сухій Діброві? Адже нам було

обіцяно всіляке сприяння з вашого боку, шановний пане Сагайдачний.

Сагайдачний піднявся і пройшовся по кімнаті. Потім обвів поглядом присутніх.

— Як вам відомо, ясновельможний пане Любомирський, і вам, шановне панство, я до останнього часу знаходився у Варшаві, де вів переговори з панами сенаторами. Метою цих переговорів було владнати відносини козацтва і Польщі. Адже вам відома ситуація, що склалися за останні декілька десятиліть в Україні. Так, ми вирішили у Сухій Діброві допомагати Польщі, хоча шановне панство пам'ятає, як їм відмовили у допомозі уряди Франції, Австрії, Іспанії та Італії. Козаки погодилися виступити проти турків, але й у них було багато прохань до його королівської величності. Отже, ці питання я вирішував у Варшаві. Скажу відразу, що ми досягли згоди, і я їхав у військо з приємними новинами. Однак те, що я чую від вас, шановний пане Любомирський, глибоко засмучує мене. Повинен визнати, що Бородавка дуже нерозумно поводить. Тож я всіма силами буду намагатися виправити те, що сталося. Сподіваюся, що все ще можна поправити.

— Я гадаю, пан Любомирський дещо згущує фарби. Проте факт залишається фактом. Бородавка нахабно поведився з послами, які, до речі, були шляхтичами, а також відмовився виконувати всі

наші накази, — Ян Кароль Ходасевич невдоволено глянув на Сагайдачного. — Я хотів би, щоби пан Сагайдачний знав: ми воліли б бачити його на чолі козацького війська. Бородавка зарекомендував себе украй погано в очах наших. Навіть не уявляю, як ми зможемо з такою людиною узгоджувати спільні дії проти ворога. Одним лише цим Бородавка грає на руку Османові й на згубу отчизні.

